

Jedwabne – et lokalt folkemord under 2. verdenskrig i en historisk sammenhæng

Af Mogens Bak-Hansen, ph.d.-studerende ved Institut for Historie, Københavns Universitet
Lagt på DCHF's hjemmeside (www.dCHF.dk) den 18. oktober 2002

Jan Tomasz Gross har med sin bog "Naboer" – udgivet på forlaget "Pogranicze" i 2000 og året efter på Princeton University Press – sat brand i den i forvejen meget spændte debat om jødernes vilkår i Polen før og under 2. verdenskrig. Hundrevis af avisartikler og flere bøger har behandlet hans bog. Det nyoprettede Institut for National Erindring har som følge af Gross' bog og den efterfølgende debat iværksat såvel en juridisk som en historisk undersøgelse. Bogens tese er på omslaget gjort maksimalt skarp. I Jedwabne – en polsk by – myrdede den ene halvdel af befolkningen – polakkerne – den anden halvdel af befolkningen – jøderne. Folk, der kendte hinanden og havde venskabelige forbindelser med hinanden, myrdede hinanden, selv om tyskerne ikke tvang dem til det. Gross' bog bliver kaldt det vigtigste offentliggjorte studie i årtier af polsk-jødiske relationer og en fremtidig klassiker inden for Holocaust litteraturen.

Min hensigt med denne artikel er at supplere Gross' billede af hændelserne i Jedwabne med de korrektioner den efterfølgende debat synes at give anledning til, så at den almene læser ved hjælp af én artikel bliver efterladt med et mere fuldstændigt billede af hændelsesforløbet i Jedwabne. Desuden føler jeg det nødvendigt som historiker at imødegå Gross' metode, hvor grufulde hændelser i et par landsbyer lægges til grund for en hel nyfortolkning af polsk-jødiske relationer, hvor jeg tværtimod er af den opfattelse at disse hændelser skal inddrages i en større historisk sammenhæng. I lighed med Gross er mit kerneområde polsk-jødiske relationer og både mit speciale(1) og min igangværende Ph.d.-afhandling indeholdende lokalstudier omhandler dette.

Gross indleder sin bog med at sætte en ramme for Polen – nemlig totalitarismen i form af Hitlers og Stalins undertrykkelsesstyrer i Polen under 2. verdenskrig, der i alt kostede 6 millioner polakker – heraf 3 millioner polske jøder livet. I denne artikel vil det blive skitseret lidt mere detaljeret. Omkring 20% af den samlede polske befolkning døde som følge af tyske bombninger af civile flygtninge under September felttoget eller senere ved tyske masseeksekutioner i de større byer, ved tyske gengældelsesaktioner mod hele landsbyer, i tyske udryddelseslejre eller koncentrationslejre eller som følge af tortur eller drab i russiske fængsler eller under russiske massedeportationer – fortrinsvis af polakker og jøder – helt uden hensyn til ekstreme klimaforhold. Vi bør understrege at ofrene ikke var ligeligt fordelt. Ca. 90 % af jøderne blev dræbt – helt overvejende i tyskernes "endelige løsning" af det jødiske spørgsmål – mens ca. 10 % af den polske befolkning og formentlig noget mindre af den ukrainske, hviderussiske og tyske befolkningsgruppe omkom under krigen. Under 2. verdenskrig var SS, Wehrmacht og politibataljoner på tysk side de direkte ansvarlige(2) for langt de fleste mord og omkomne, hvor det tyske bureaukrati dog var yderst behjælpelig med planlægningen,(3) men man havde også hjælpere i form af ukrainsk politi i det sydøstlige og østlige Polen og af ukrainske og baltiske hjælpekorps, der myrdede med stor voldsomhed i ghettoer og koncentrationslejre. På russisk side var det NKVD, der var direkte ansvarlige for langt de fleste omkomne.(4)

I skyggen af disse 2 rædselsregimer brød der på tidligere polsk område en række etniske og politiske konflikter ud i lys lue. Hver af disse konflikter havde deres egen historiske baggrund. Disse lokale mordkampagner vil jeg skønne kostede ca. 100.000 mennesker livet. Heraf

skønnes det at ukrainerne myrdede ca. 75.000 polakker og nogle hundrede af blandet ukrainsk-polsk herkomst, tjekker og russere i en etnisk udrensingsbølge(5). Mit skøn er at ukrainere på polsk førkrigs-område ved pogromer og overfald og ukrainske partisaner under etniske udrensninger myrdede 1.500 – 2.000 jøder.(6) Mit skøn er endvidere at polakker ved pogromer, overfald og partisanangreb myrdede ca. 2.000 jøder.(7) Formentlig angav både ukrainere og polakker et klart større antal jøder til politi og dermed forårsagede de indirekte jødernes død.(8) Det skønnes at polakkerne myrdede mellem 2. og 4.-5.000 civile tyskere(9). Hertil kom så bl.a. et vist omfang af polske gengældelsesaktioner imod ukrainere(10) og jødiske gengældelsesaktioner imod polakker(11). Endvidere var der interne kampe mellem De Nationale Forsvarsstyrker, Hjemmehæren og kommunisterne i bestræbelserne på at opnå militær og politisk kontrol. En del jøder faldt – helt overvejende sammen med kommunistiske kammerater.

Gross' måske største fortjeneste består i at et stærkt tabuiseret emne: polakkers mord på jøder i Polen under 2. verdenskrig kommer i et nyt lys. Der var ikke kun tale om nogle kriminelle eller yderligtgående nationalistiske partisaners handlinger, men i en række tilfælde om "almindelige polakkers" individuelle eller gruppevise overgreb på jøder. Dette synspunkt er før blevet beskrevet i personlige beretninger, men først nu lykkedes det Gross med sit valg af en bloddryppende historie, iboende analytiske evner og sit renommé som en fremtrædende forsker at skabe lydhørhed for dette emne.(12)

Samtidig er det vigtigt for en samlet forståelse at slå fast at de fleste polakker forholdt sig passive i forhold til jødernes ultimative skæbne.(13) Deraf kan man ikke udlede en bestemt holdning i befolkningen. Tværtimod var der i den polske befolkning mange stemninger og stemningsskift.

I 1939-40 var der adskillige tilfælde af bander af polske unge, der i ledtog med tyskere bankede og chikanerede jøder på åben gade i Warszawa. De polske unge blev organiseret af Den Nationale Radikale Lejr – en lille, men yderligtgående og militant højrenationalistisk polsk gruppe. I den polske undergrund var der i moderate nationalistiske, i liberalt demokratiske og i socialistiske kredse afstandtagen i illegale blade, men disse synspunkter nåede ikke nødvendigvis ud til den brede polske befolkning, der kun sjældent reagerede på gaden formentlig ud af frygt. Men det skal ikke tolkes som accept endsige sympati for disse metoder, der før krigen var strafbare og i et vist omfang blev modvirket selv af den moderat anti-semitiske autoritære regering.(14)

Kronikøren af jødisk liv i Warszawa, Emmanuel Ringelblum, beretter om scener fra ghettoen i midten af november 1940, hvor gaderne var fyldt af polakker, der var kommet for at sige farvel til deres jødiske venner, inden ghettoen lukkede.(15)

Hvad man den dag i dag uden tøven kan bebrejde polakkerne var forskelsbehandlingen af polakker og jøder. Den polske våbenhjælp til jøderne i ghettoen i Warszawa var meget begrænset,(16) hvorimod man omtrent samtidig satte store partisanstyrker ind for at forhindre fordrivelsen af polske bønder fra Zamość-regionen i det sydøstlige Polen. Det skyldtes at den overvejende holdning blandt polakkerne var at jøderne var en fremmed nation i øvrigt i overensstemmelse med jødernes generelle selvopfattelse i Mellemløstiden. Det var endog muligt under krigen at være anti-semit og patriotisk polak. Ansvar for jødernes overlevelse blev overvejende lagt over på dem selv, selv om jøderne i Mellemløstiden havde været loyale polske statsborgere.

Når det er sagt må tilføjes, at der også var en del polakker, der hjalp jøder. Den polske modstandsbevægelse organiserede som noget unikt under 2. verdenskrig en hjælpeorganisation, Żegota, til redning af et større antal jøder ved at finde skjulesteder og ved at donere midler til mad for disse jøder. Żegotas rygrad var politiske aktivister fra Bondepartiet, Socialistpartiet og fra en katolsk organisation, Fronten til Polens Opblomstring. Żegotas humanisme viste sig ved, at man også gav penge til de udenforstående kommunister og venstresocialister, så de selv kunne sørge for deres jødiske medlemmer. Herudover valgte en række landsbyer,(17) klostre(18) og enkeltpersoner(19) selv at skjule jøder, der bad om hjælp. Ca. 1,5 % eller 40.-60.000 jøder overlevede takket være lokalbefolkningen – relativt flest blandt hviderussere, nogle blandt polakker, færre blandt ukrainere.(20) Nogle jøder overlevede ved at udgive sig som ariere og bo i ariske kvarterer i Polen, andre overlevede som partisaner i skovene. Ca. 0,5 % overlevede ved egen hjælp. Mens ca. 1% overlevede takket være andres intervention– hovedsageligt pga. russiske militære operationer, der i 1944-45 overrumpledte tyskerne, men også pga. et lille antal tyskere, der udviste mod til at redde jøder. Disse tyske redningsmænd kunne have relativ stor betydning i kraft af deres specifikke stilling som en vagtmester ved ghettomuren, Bousko, der lod jøder flygte fra ghettoen i Krakow og selv fandt gemmesteder til en del af dem eller folk med ansvar for eller ejerskab af virksomheder som Beitz og Schindler, der benyttede denne magt til at beskytte jøder på deres virksomheder. Mens ca. 6-7 % af de polske jøder overlevede takket være egen flugt eller lokale tyske deportationer til Sovjetunionen i 1939. Endelig lykkedes det få promise af den jødiske befolkning i Polen efter krigsudbuddet at emigrere enten fuldt lovligt med et fremmed lands pas eller ved hjælp af modige diplomater som hollandske Zwartendijk eller japanske Sugihara, der trodsede gældende bestemmelser og udformede hhv. indrejse- og transitvisaer på litauisk område for flygtende polske jøder.(21)

Den nazistiske ledelses intentioner om lokal deltagelse i Endlösung

De af Gross fremdragne mord på jøder i Jedwabne skal ses i lyset af en mordbølge foretaget af lokale gerningsmænd omtrent samtidig med tyskerne og deres allieredes invasionsbølge i Sovjetunionen fra 22. juni 1940. Vi er ikke bekendt med polakkers kollektive mord på jøder i andet end et par østlige landsbyer på dette tidlige tidspunkt af 2. verdenskrig.

I Alexandria-arkivet i U.S.A. fandt man i foråret 2001 en forordning af 1. juli 1941 fra Reinhard Heydrich til lederne af Einsatzkommandoerne frem, ifølge hvilken jøder og kommissærer i den russiske hær skulle myrdes. Forordningen kunne også forstås derhen at den opfordrede til at få polakkerne til at begå pogromer.(22)

Endvidere rapporterede den tyske Einsatzkommando 4 b 30. juni 1941 til Reichssicherheitshauptamt om ansporingen af antisemitiske polakker (rettelig ukrainere med polsk statsborgerskab) til at begå pogromer. Einsatzkommando 4 c ligeledes i Galizien havde en aftale med Arméoverkommando 17 under ledelse af general Stülpnagel om ikke at skride ind over for lokalbefolkningens "blodret" over for jøderne. I en rapport dateret 15. oktober 1941 fra Einsatzgruppe A i Litauen omtalte man, at det var vigtigt at skabe visse facts, der indikerede at lokalbefolkningen tog de mest skarpe midler i anvendelse over for bolsjeviske og jødiske modstandere, mens ordrer givet af tyskerne ikke skulle kunne identificeres.(23)

Andre lokale folkedrab i sommeren 1941 i forbindelse med den tyske hærs fremrykning

I Lubieszów i Podlesie lykkedes det jøder bevæbnet med landbrugsredskaber at holde de lokale ukrainere ude af byen, men ukrainerne overfaldt så landsbyen Lubiąż, hvor mænd,

kvinder og børn blev parteret. I adskillige byer i det Østlige Galizien og i Volhynien førte ukrainske lærere, præster, læger og dommere an i indledende pogromer. I Lwów arresterede den ukrainske militær jøder i deres lejligheder, pryglede dem og plyndrede lejlighederne, mens tyske soldater fotograferede og filmede. Senere dræbte Volksdeutsche, ukrainere og Einsatzgrupper 4.000 overvejende jøder og et mindre antal polske intellektuelle i massakrer foretaget i fængsler på stadioner m.m. Det indrykkende ungarske "Karpatherkorps" stoppede pogromer i bl.a. Stanisławów, Kolymea og Horodenka. I Kovno foretog litauisk politi og løsladte straffefanger en jagt gennem gaderne på jøder. Adskillige hundrede blev banket til døde. I Jassy dræbte rumænske soldater og politi 260 jøder i deres hjem.(24)

Polen 1918-39

Polakkers mord på jøder i Mellemlrigstiden og under 2. verdenskrig – en typologi

Jøder og polakker levede i Mellemlrigstiden i højere grad end tidligere blandt hverandre, men de levede generelt hver især deres liv inden for adskilte samfundsmæssige, religiøse og kulturelle rammer. Dette var i overensstemmelse med den katolske kirkes og de jødiske rabbineres ønske. Et opbrud i disse mønstre var dog under udvikling, idet mange unge jøder engagerede sig i Zionismen og i Bund, det radikale jødiske socialistiske parti. Gruppen af assimilerede jøder stod derimod i stampe udgørende omkring 10 %. Jøderne opfattede for det store flertals vedkommende sig selv som en selvstændig nation inden for Polen. Samtidig dominerede de som folk inden for handel, industri og håndværk og var samlet set økonomisk bedrestillet end polakkerne, der i stor udstrækning besad fattige små landbrug. Jøderne blev af mange polakker under et betragtet som fremmede, som økonomiske udbyttere og på grund af deres betydelige deltagelse i det i øvrigt relativt diminutive kommunistiske parti, som revolutionære. I det generelt kriseramte polske samfund førte det til negativ forskelsbehandling af jøder på det administrative plan, til en udbredt antisemitisme i den polske befolkning i form af fordomme og chikaner rettet mod jøder og til udbrud nu og da af pogromer rettet mod det jødiske mindretal.

Antallet af dødsofre ved pogromer i Mellemlrigstiden må skønnes at være i størrelsesordenen 650 – heraf ca. 600 i perioden 1918-20(25) og relativt beskedne ca. 50 i perioden 1921-39.(26)

Pogromerne 1918-20 havde et generelt mønster. De indledtes gerne umiddelbart efter erobringen af en by fra ukrainerne eller bolsjevikkerne. Militæret beskyldte jøderne for

samarbejde med modparten og påbegyndte plyndringer, ødelæggelser og skyderier mod jødiske kvarterer. I nogle tilfælde som i Lida og Pińsk var det rent militære operationer i nogle tilfælde som i Vilnius og i Białystok var der såvel soldater som civilbefolkning involveret. Der er ikke tegn på at disse hændelser var dirigeret fra statsligt polsk hold, men hændelsernes hyppighed tegner et billede af en udbredt og til tider morderisk antisemitisme i den polske hær, der ikke blev tæmmet fra statsmagtens side, men nærmere synes at have været et onde, man accepterede samtidig med at hæren var statens livline i kampen om landområder og overlevelse.(27)

Det under marskal Piłsudski i maj 1926 foretagne statskup med støtte af kommunister, socialister, gamle soldaterkammerater, polske patrioter og med sympati blandt langt hovedparten af den jødiske befolkning førte umiddelbart til et semi-demokratisk, men fremskridtsvenligt styre. Efterhånden som regimet mødte stigende politisk modstand fra venstre og centrum-venstre pga. manglende sociale reformer og manglende vilje til samarbejde med de eksisterende politiske partier blev det mere diktatorisk og sendte i 1930 de førende oppositionspolitikere i interneringslejr, hvor de blev mishandlet. Gradvist skete der et skift i regimets politiske magtbase fra det progressivt borgerlige til det reaktionært borgerlige og efter marskal Piłsudskis død i maj 1935, begyndte regimet at søge samarbejdspartnere på den yderste højrefløj. Højrenationalisterne anså ved marskal Piłsudskis død regimet for afgørende svækket og igangsatte en politisk kampagne med det formål at styrte regimet og selv overtage magten. I dette spil udgjorde jøderne den afgørende trumf. De blev fremstillet som den afgørende grund til at Polen var i en konstant økonomisk krise og kun en polsk overtagelse af betydelige dele af industrien og handelen og en samtidig stor jødisk emigration kunne efter Højrenationalisternes mening løse miseren. Konkret forsøgte man sig med en boykotkampagne rettet mod jødiske butikker og mod jødiske markedshandlere. De mest rabiate lokale ledere af Højrenationalisterne opfordrede til voldsanvendelse. Regimet spillede et dobbeltspil. På den ene side valgte de nu at støtte boykotkampagnen, men modsatte sig vold. På den anden side infiltrerede de højrefløjen ved hjælp af politimeddelere, der hele tiden kunne overvåge situationen. Regimet kontrollerede hele det administrative apparat på statsniveau, regionalt niveau og det meste på lokalt niveau. Højrenationalisterne kunne reelt ikke overtage magten, men de kunne overfalde jøder, påføre dem økonomiske tab og få dem til at forlade usikre egne. Regimet holdt sig ved magten, men var med til at skabe en hidtil uset stemning af vrede og frustrationer mod de jødiske medborgere.

Det var baggrunden for den bølge af pogromer civilbefolkningen udøvede i perioden 1935-37 kulminerende i august 1937, hvor der registreredes 350 voldelige angreb på jøder på 80 forskellige lokaliteter.(28) I bl.a. Przytyk og Minsk Mazowiecki blev en polak myrdet af en jøde. Herefter fulgte et kollektivt svar fra en del af den polske befolkning i form af en pogrom, hvor begreberne "de" og "os" var blandt slagordene.(29)

Særligt interessant er det polske Ordenspolitis rolle ved pogromerne. Det synes generelt stiltiende at have bifaldet dem. I hvert fald fik pogromer i større byer, hvor politiet må have haft mandskab til at kunne gribe ind, lov til at passere uhindret en rum tid. I Grodno i juni 1935 greb politiet ikke ind, da en gruppe polakker angreb jødisk ejendom og jøder personligt og dræbte to. I Minsk Mazowiecki i juni 1936 var der optøjer i 5 dage. I Brześć i maj 1937 lod Provinsguvernøren en gruppe jøder forstå, at de selv havde provokeret en igangværende pogrom ved en jødes drab på en polsk politimand. Politiet skred ikke ind og snesevis af jøder blev såret. I Częstochowa i juni 1937 fik pogromen uhindret lov at vare i 3 dage.(30)

I det polske samfund pågik der en generel radikaliseringsproces, hvor på den ene side et mindretal om end et voksende mindretal af demokrater, socialister og kommunister udgjorde en opposition med en tolerant holdning i spørgsmålet om jøderne i Polen over for på den anden side katolske, højrenationalistiske og autoritære kredse, hvor jødisk masseemigration og lovgivning vendt mod jøder i stigende grad blev temaer uden dog at være blevet effektueret ved 2. verdenskrigs udbrud.

Under 2. verdenskrig blev en del polske jøder dræbt ud fra en blanding af berigelsesmotive og antisemitisme. Den mest berygtede gruppe var ledet af en vis Kielbasa der på forskellige tidspunkter havde kontakt med henholdsvis en enhed af Hjemmehæren ledet af Mały, en enhed af De Nationale Forsvarsstyrker ledet af Żnicz og kommunistiske partisaner ledet af Korczynski og af tyskeren Lemichow-Herzenberger. I alle 3 sammenhænge foretog Kielbasa mord på jøder.(31)

En del jøder er blevet dræbt af de polske modstandsbevægelser i form af Hjemmehæren tilknyttet Eksilregeringen i London. En melding fra Hjemmehærens leder, general Komorowski til London af 31. august 1943 – dokument 482 i Armia Krajowa w dokumentach bd. 3 – omtaler bandevirksomhed i form af røverier og mord, hvor fjendtlige og forbryderiske elementer herunder jøder og særligt jødiske kvinder tager del. Komorowski omtaler at han har givet ordre til at lederne af disse bander likvideres og at bestræbelserne på at ødelægge disse bander intensiveres.(32) Statistikker fra Mellemligstiden viser at jøder i langt mindre grad end andre folkeslag i Polen var røvere og hele ordrens karakter synes efter min opfattelse at være en undskyldning for at bringe jødisk partisanvirksomhed til ophør for en hver pris, hvilket ville styrke Hjemmehærens militære position og dens mulighed for at skaffe forsyninger uden at lokalbefolkningen blev træt af den. I øvrigt foretog alle partisanbevægelser røverier for at sikre sig penge og våben. Det er muligt, som Nechama Tec er inde på i sin bog om Bielski partisanerne, at jøderne udover at bede om mad hos polske bønder, hvilket var en acceptabel fremgangsmåde i almindelighed blandt partisaner, i højere grad end andre partisaner rekvirerede tøj fra de polske bønder, hvilket i partisankredse defineredes som røveri, men det var i så fald på grund af et større behov, fordi de hele tiden var på flugt.

I Parczew-skovene blev en række mindre jødiske enheder og jødiske flygtninge myrdet af enheder af Hjemmehæren. Nær Ostrowiec Swietokrzyski blev en gruppe på 15 jødiske partisaner myrdet af en polsk gruppe Sammenslutningen for Hævn angiveligt efter højere ordre. I Krakow området myrdede Mikulskis enhed af Hjemmehæren jøder, der var gået i skjul efter rydningen af ghettoen.(33)

I mange tilfælde lå beslutningerne hos de enkelte partisanledere eller skyldtes enkelte partisaners handlinger og kunne være helt vilkårlige og præges af fordomsfuldhed og antisemitisme som f.eks. da Jurek Grasberg blev skudt på Pańska-gaden af styrker fra Hjemmehæren aftenen før Warszawa-opstanden 1. august 1944 alene på grundlag af falske dokumenter og at han havde et våben og derfor blev beskyldt for at være spion, selv om han var tilknyttet Den jødiske Kamporganisation. En AK-patrulje arresterede en gruppe jøder på hjørnet af Żelazna og Chmielna-gaden 5. august 1944 og én af dem blev skudt med den begrundelse, at i det frie Polen var der ikke plads til jøder. Kaptajn Strykowski's enhed af Hjemmehæren dræbte 21 jøder under Warszawa-opstanden(34)

En del jøder er blevet dræbt af De Nationale Væbnede Forsvarsstyrker med forbindelse til højrenationalistiske polske partier. Bl.a. "Cichy" og Żab" enhederne i det sydøstlige Polen var

angiveligt ansvarlige for drab på mange jødiske partisaner og jøder i skjul i skove og landsbyer. I den gamle bydel i Warszawa i Twarda-gaden blev ca. 30 jøder dræbt under Warszawa-opstanden af De Nationale Væbnede Forsvarsstyrker.(35)

Nogle få jøder er faldet for enkelte antisemitiske kommunistiske og russiske partisaner. I Parczew skovene var der adskillige tilfælde, hvor russiske partisaner myrdede jødiske partisaner blot for at stjæle deres våben.(36)

Jedwabne og Polen historisk set

Jedwabne kan føre sin historie tilbage til i hvert 1400-tallet og de første jøder kom formentlig til Jedwabne fra Tykocin i 1660. Jedwabne fik byrettigheder i 1736 og i 1770 var 387 jøder ud af Jedwabnes i alt 450 indbyggere. Da 1. verdenskrig brød ud udviste russerne alle jøderne fra Jedwabne pga. mistillid til deres loyalitet og faren herved i en grænseegn. Byens rabbiner, Winer, blev ved 1. verdenskrigs afslutning dræbt under en pogrom i den russiske by Tambuv.(37)

Jøderne vendte tilbage til Jedwabne og dominerede som de gjorde andre steder i Polen inden for håndværk og handel. Som følge heraf boede de overvejende ved og nær torvet, mens polakkerne som landbrugere boede i udkanten af byen. I Jedwabne var der i 1931 ifølge Folketællingen 2.167 indbyggere hvoraf mere end 60 % identificerede sig selv som jøder. I kommunen som sådan var der et polsk flertal, fordi overvejende polakker beboede 3 omkringliggende smålandsbyer. Årsagen til det store antal jøder i Jedwabne var at den var oplandsby for 50 små landsbyer med overvejende landbrug. Jøderne var virksomme inden for en lang række håndværk af dagligdags karakter – såsom skomageri, skrædderi, saddelmageri, hjulmageri og smederi – og de havde en lang arbejdsdag, hvilket dog ikke hindrede dem i trofast at gå til morgen- og aftenbøn i synagogen.(38)

Hvis vi skal sætte det i et regionalt perspektiv, så kan man sige at i Polen i mellemkrigstiden var der moderne øer i form af de større byer i det vestlige Polen samt deciderede storbyer i det øvrige Polen såsom Łódź, Warszawa, Kraków og Lwów. Hertil kom fattigere, men socialistisk prægede arbejderbyer, hvor lighed og velfærd som et fælles projekt for såvel polakker som jøder var på dagsordenen.(39) Det øvrige Polen var generelt både tilbagestående og konservativt. Blandt de mest tilbagestående og konservative områder var Łomża-regionen ca. 200 km nordøst for Warszawa. Området var præget af generel fattigdom og analfabetisme, men også af et stort antal mennesker med historiske adelige aner, der fastholdt polsk patriotiske traditioner og af en katolsk kirke med en usædvanlig stærk konservatisme.(40)

Łomžas biskop, Stanisław Łukomski, skrev således i april 1928 pastorale breve, hvor han erindrede sine sognebørn om ikke at stemme på socialister, kommunister eller sympatisører af de "såkaldte bondepartier". Efter valgene forbød han påskeprocessioner i de sogne, hvor stemmer var blevet givet til støtte for bondepartierne.(41)

Et andet eksempel på den regionale kirkes konservatisme og de stadigt voksende almene politiske spændinger i det polske samfund i 30'erne var da den ubestridte leder i det autoritære Polen, marskal Piłsudski skulle begraves i 1935. Piłsudski var en kultfigur på tværs af politiske skel og religiøse retninger, men havde også politiske modstandere på tværs af det politiske spektrum. Selv om han formelt var katolik, var han ikke aktivt praktiserende og tilgodeså ikke specielt den katolske kirke. Alligevel må det siges at være et yderst radikalt

skridt biskoppen i Łomża tog, da han udstedte forbud mod at afholde messer i marskallens navn inklusive på dagen for hans begravelse.(42)

I Jedwabne i mellemkrigstiden var jøder og polakker forankret i hver deres religiøse tilhørsforhold. I begyndelsen af 1900-tallet var der således blot 8 jødiske børn i den offentlige skole.(43), men der var polsk-jødiske kontakter på forskellige niveauer. Jødinden Reizele, den jødiske møller Berls kone, nød tillid hos jøder såvel som ikke-jøder i Jedwabne. Kristne naboer kom til hende for at få afgjort uenigheder og kristne og jøder afgjorde også indbyrdes stridigheder hos hende.(44) Den lokale præst og den lokale rabbiner Białostocki, var på venskabelig fod. Ligesom den lokale politikommandant, Bieletsky, søgte at holde orden i byen uanset folks politiske ståsted eller religiøse overbevisning. I 1931 blev den højrenationalistiske Marian Szumowski præst i Jedwabne. Han var sympatisk indstillet over for de nye ideer fra Nazi-Tyskland og støttede en boykotaktion vendt imod de jødiske forretninger. Men da en jødisk kvinde i Jedwabne i 1934 blev dræbt og en polsk bonde i en naboby få dage senere blev skudt var Szumowski med til at forhindre en polsk pogrom.(45)

I Jedwabne dukkede der de sidste år før krigen – som mange andre steder i Polen på markedsdage – boykotskilte vendt imod jøderne op på initiativ af højrenationalistiske aktivister. I Jedwabne var kampagnen imidlertid økonomisk set nærmest virkningsløs. I selve byen ejede polakker kun 2 mindre kolonialvareforretninger, mens den øvrige handel var på jødiske hænder og derfor valgte katolikkerne generelt fortsat at handle hos jøderne, da der ganske enkelt i denne tyndt befolkede egn var for langt til alternative butikker.(46)

I Łomża området, herunder Jedwabne, blev der udover en økonomisk kamp også ført en kulturel kamp, der havde til hensigt at fjerne jødisk indflydelse i det polske samfund. Derfor førte Katolsk Aktion en boykotkampagne vendt mod en offentlig skole, hvor en jødisk lærer var ansat og man førte pressekampagner mod eksempelvis en jødisk leder af sygekassen og af landbrugsfagforeningen.(47)

Udover boykotten og fjendtlig propaganda måtte jøderne i Jedwabne og andre steder efter Pilsudskis død leve under et nu højredrejet, fjendtligt autoritært regime. I slutningen af 1936 vedtog det polske parlament en forordning, hvorefter mængden af tilladt slagtet kosherkød reguleredes i forhold til den jødiske befolkningsandel. Kvoterne var mange steder for små til alle jøder. Den dyrlæge, der førte tilsyn i Jedwabne, foretog ydermere manipulationer, der skærpede situationen. De lokale jøder organiserede så illegale slagtninger i fjerntliggende landsbyer efter først at have rystet Sikkerhedspolitiets overvågning af.(48)

Nogle jøder fra Jedwabne udvandrede ligesom i det øvrige Polen i mellemkrigstiden, men udvandringsstrømmen var sidst i 30'erne internationalt begrænset i forhold til det antal, der reelt ønskede at udvandre. Blandt udvandrerne var i 1935 Rothchild, byens isenkræmmer, medlem af byrådet og med mange kristne bekendtskaber. Han udvandrede til Palæstina. Dele af familien Migdał rejste i 1937 til Uruguay. Jacob Baker udvandrede i 1938 til USA, og i dag er han rabbiner i New York.

Den sovjetiske okkupation 1939-41 af Jedwabne

I få dage i september 1939 besatte tyskerne Jedwabne, hvor de frarøvede jøderne økonomiske værdier og satte ild til synagogen.

Ved den efterfølgende sovjetiske indrykning var der kun ganske få familier og en del børn og unge, der hilste Den Røde Hær velkommen. Administrationen og Kommunistpartiet i

Jedwabne blev underlagt betroede russiske kammerater – ikke lokale folk. Det katolske hus blev omdannet til sovjetisk biograf.

I juni 1940 blev en af polakker dannet undergrundsorganisation i den nærliggende Kobielnoskov angrebet af NKVD enheder. Dokumenter blev fundet og arrestationer af 250 mennesker fra Jedwabne, Radziłów og Wizna fulgte. Mange flere gemte sig i skove og sumpe. Præsten Szumowski blev arresteret for organisering af konspirationen og i 1941 dømt til døden og henrettet.(49)

En del jøder blev også arresteret beskyldt for at være antikommunister og de øvrige jøder fik konfiskeret værdier.

Kollaboration

Selv om Polen er kendt som landet uden Quisling, så var der i Polen som sådan og også i Jedwabne kollaboration på lavere niveau både under den russiske besættelse og under den tyske besættelse.

Den russiske Sikkerhedstjeneste indrullerede 25 personer fra det polske anti-russiske partisannetværk. Polakker arbejdede for det tyske gendarmeri i Jedwabne.

Ifølge en opgørelse over karrieremæssig kollaboration, så var der i Jedwabne-regionen i absolutte tal flest polakker, men forholdsmæssigt flest jøder – nemlig 3,2 % af jøderne imod 0,34 % af polakkerne.(50)

Blandt polakkerne i Jedwabne og i de russisk besatte områder generelt var der en overdreven opfattelse, et mytisk billede om man vil af, at jøderne som sådan støttede og tog del i Den Røde Hærs indmarch og omorganisering af lokalsamfundene i form af arrestationer, deportationer, socialisering og nyindsættelser på administrative poster.(51)

Når det er sagt findes adskillige mere specifikke vidneudsagn fra polske beboere fra Jedwabne, hvori det hedder at jøder med røde armbind sammen med kommunister deltog i fjernelsen af de hidtidige polske myndigheder i form af angivelser til den russiske sikkerhedstjeneste og ved oprettelsen af nye pro-sovjetiske myndigheder i form af en folkekomité og en militsia.(52)

Hvad almene polakker formentlig generelt ikke formåede, men derimod en trænet observatør som kureren Jan Karski formåede var at skelne imellem de jævne lag blandt jøderne – proletariatet, småhandlende og håndværkere, der fik fordel af den russiske okkupation og generelt støttede den og de jødiske lederlag i form af intelligentsiaen og de mest velhavende jøder, der tværtimod ønskede sig tilbage til friheden under den polske stat.(53)

Hændelsesforløbet før, under og efter mordet på Jedwabnes jøder i sommeren 1941

Fra retssagerne efter krigen om optakten til og mordet på Jedwabnes jøder findes en række vidneudsagn:

Den tiltalte Karol Bardoń var vidne til en hændelse 22. juni 1941, hvor Kupiecki, frivillig i den russiske militsia, hvor brødrene Wiśniewski, hhv. tidligere formand for og sekretær for sovjetten fra den lille landsby Bartki i Jedwabne kommune og 3 af jødisk tro – én af dem ejeren af bageriet på hjørnet af torvet og Przestrzelska-gaden og 2 andre, stod blødende

omgivet af tyskere. Foran tyskerne stod nogle få civile med deres stave, som tyskerne talte til: "Dræb dem ikke med det samme! Langsomt, lad dem lide". Bardoń kunne ikke genkende de civile, der foretog bankningen, eftersom de var omgivet af en gruppe tyskere.

Mieczysław Gerwad vidnede at Kupiecki blev banket af lokale og overgivet til gendarmene, der skød ham og nogle få andre jøder.

Szumł Wasersztajn havde allerede 5. april 1945 over for Den Jødiske Historiske Kommission i Białystok givet følgende vidneudsagn:(54)

Ved russernes invasion i september 1939 levede 1.600 jøder i Jedwabne. Mindre end en snes jøder overlevede krigen(55) – heraf overlevede 7 (Szumł Wasersztajn, Leja Kubrzańska, Janek Kubrzański, Mietek Olszewicz, Ela Sosnowska, Józef G.(56) og 1 unavngiven) takket være Franciszek og Jozefa Karwowski(57) og datteren Antonina Wyrzykowska og hendes mand, der alle levede i landsbyen Janczewo nær Jedwabne.

Mandag den 23. juni 1941 rykkede tyskerne ind i byen. Og den 25. juni startede lokale, polske banditter en pogrom i byen. To af disse banditter – Wacek Borowski (Borowiuk?) og hans broder Mietek gik fra den ene jødiske bolig til den anden sammen med andre banditter, mens de spillede på harmonika og fløjte for at drukne skrigene fra jødiske kvinder og børn. Wasersztajn så med sine egne øjne, hvordan de myrdede Chajcia Wasersztajn, 73 årige Jakub Kac og Elias Krawiecki. Jakub Kac stenede de til døde med mursten. Krawiecki dolkede de og dernæst tog de hans øjne ud og skar hans tunge af. Han led frygteligt i 12 timer før han udåndede.

Szumł Wasersztajn forklarer videre, at den næste dag intervererede den lokale præst over for de polske katolikker og forklarede at de skulle stoppe pogromen og at de tyske myndigheder selv ville tage sig af tingene. Pogromerne stoppede, men fra den dag af solgte den lokale befolkning ikke længere fødevarer til jøderne, hvilket gjorde forholdene langt mere vanskelige.

I begyndelsen af juli 1941 kom flygtende jøder bl.a. fra pogromen i Radziłów til Jedwabne.

Fra anden side er vi bekendt med, at der i Radziłów havde der allerede i marts 1933 været en pogrom inspireret af Lejren til Et stort Polen – en yderligtgående nationalistisk organisation, men der havde politiet grebet ind. 1 jøde var død som følge af overfald af pogromdeltagere, men også 4 pogromdeltagere som følge af politiets skyderier. I den lokale regeringsvenlige presse blev de anti-jødiske kampgrupper hårdt angrebet og en efterfølgende retssag mod 17 deltagere førte til mellem 3 måneders og 2^{1/2} års fængsel. Sidst i 30'erne kom det ofte til fysiske angreb på jødisk handlende på markedet i Radziłów og præsten Józef Choromański opfordrede i sine religionstimer de ældste skoleelever til at boykotte de jødiske handlende.(58)

23. juni 1941 havde de lokale bønder i Radziłów – ifølge vidneudsagn fra Menachem Finkelsztajn(59) – inden tyskernes ankomst bygget en triumfport for at hilse den tyske hær med et svastika, et portræt af Hitler og et skilt sigende: "Længe leve den tyske hær, der befriede os fra det forfærdelige greb af Jødekommunen!" Lokale bøller spurgte tyskerne om de måtte dræbe jøderne og fik et bekræftende svar. Herefter foretog tyskere og lokale bøller overfald, røverier og mord på enkelte jøder. Den lokale præst, Aleksander Dolegowski, intervererede ikke, og den lokale læge, Jan Mazurek, nægtede at behandle de overfaldne

jøder. Bøller fra det nærliggende Wąsosz, hvor de lokale jøder var blevet bestialsk myrdet, mens polsk politi omgav byen, dukkede op i Radziłów. Jøderne begyndte at samle værdier for at købe sig fri, men på trods heraf blev de samlet på torvet, banket brutalt – mange døde heraf – og de øvrige ført til Mitkowskis lade og brændt der.

Ifølge et vidneudsagn fra Chai Finkelsztejn i Israel i 1963 var en Einsatzkommando med Herman Schaper i Radziłów under massakren, hvor Schaper personligt dirigerede Gestapo-folk og polakker. Et andet vidne Icchak Feler identificerede Schaper i samme rolle i Tykocin. Fra en retssag fra det kommunistiske Polen mod modstandsmanden Leon Kosmaczewski haves 4 vidner, der hævder at polakker brændte lade i Radziłów af, men også at der den pågældende dag kom nogle biler med Gestapo-folk til byen.(60)

Jan Skrodzki, polak fra Radziłów, bevidner at der før krigen var nationalister, der forsøgte at forhindre polakker i at købe i jødiske butikker, endvidere at hans familie under den russiske besættelse blev gemt af den jødiske kornhandler, Knonopka, mens det alene var polakker fra byen og omkringliggende landsbyer, der drev jøderne til lade, hvor de blev brændt.(61)

Stanisław Ramotowski vidste gennem en vis Malinowski fra Czerwonki om udryddelsesplanerne. Han tog til Radziłów, hvor han så 60 jødiske familier omringet på torvet og polske naboer, der plyndrede deres hjem. Han gemte den jødiske møllerfamilie. I 1943 blev den angivet, men det lykkedes Ramotowski at befri en yngre jødisk kvinde, Rachaela Finkelsztajn, som han før krigen havde udviklet en romance med og som efter krigen blev hans hustru og kom til at hedde Ramotowski.(62)

Ifølge Finkelsztajn reddede tyskernes ankomst i Radziłów 18 jøder det var lykkedes at gemme sig under pogromen. I 1943 blev overlevende jøder fra Radziłów dog sendt til Treblinka, hvor de omkom.

I Jedwabne spredte rygter sig om at tyskerne ville udstede en ordre om at alle jøder skulle tilintetgøres. Ifølge Wasersztajn(63) blev en sådan ordre udstedt af tyskerne 10. juli 1941.

Wasersztajn tilføjede at selv om tyskerne gav ordren, var det polske hooligans der tog den op og udførte den, benyttende sig af de mest forfærdelige metoder. Efter forskellige slags tortur og ydmygelser brændte de alle jøderne i lade.

Ifølge Wasersztajn kom 8 Gestapo-mænd den 10. juli om morgenen til Jedwabne og havde et møde med repræsentanter for bymyndighederne. Da Gestapo spurgte hvad deres planer var med hensyn til jøderne, sagde de enstemmigt, at alle jøder skulle dræbes. Da tyskerne foreslog at efterlade en jødisk familie fra hver profession, svarede den lokale tømrer, Bronisław Szleziński: "Vi har nok af vore egne håndværkere. Vi må tilintetgøre alle jøderne, ingen bør forblive i live".

Borgmester Karolak og alle andre var enige i hans ord. Til det formål gav Szleziński sin egen lade, der stod i nærheden.(64) Efter dette møde begyndte blodbadet.

Forrest ladegrunden og mindesmærke for jøderne der blev brændt ihjel. Til højre den jødiske gravplads. I baggrunden Jedwabne by.

Wasersztajn fortsatte sin beretning med at fortælle at lokale hooligans bevæbnede sig selv med økser, specielle stave fyldt med søm og andre tortur- og ødelæggelsesinstrumenter og jagede alle jøderne på gaden. Som de første ofre udvalgte de 75 af de yngste og sundeste jøder, som de beordrede til at borttage et kæmpe Lenin-monument, som russerne havde rejst midt i byen. Det var frygteligt tungt, men under en regn af slag måtte jøderne gøre det. Mens de bar monumentet måtte de også synge, ind til de bragte det til det ønskede sted. Der blev de beordret til at grave et hul og at kaste monumentet ned i. Dernæst blev disse jøder slagtet og kastet i det samme hul.

Ujævnhederne indikerer massegrave på den jødiske begravelsesplads.

De resterende jøder blev ydmyget og tortureret. Gamle jøders skæg blev brændt, nyfødte børn blev dræbt ved deres moders bryst, folk blev slået morderisk og tvunget til at synge og danse.

Fra andre vidner har vi beretninger om at der hændte en række mord. Ifølge Rivka Fogel fik Gitele Nadolny – den smukke yngste datter af den respekterede og venlige chederlærer – hovedet skåret af og morderne spillede senere fodbold med det.(65)

Til slut fulgte hovedhandlingen – afbrændingen. Hele byen blev omgivet af vagter, så at ingen kunne undslippe. Dernæst blev jøderne beordret til at stille op i kolonner – 4 på række og den 90-årige rabbiner og kosher slagteren blev anbragt forrest. De blev givet et rødt banner og blev alle beordret til at synge og blev jaget ind i laden. Hooligans bankede dem bestialsk på vejen. Nær porten stod nogle få hooligans, der spillede forskellige instrumenter for at drukne skrigene fra de skrækslagne ofre. Nogle forsøgte at forsvare sig selv, men de var forsvarsløse. Blødende og sårede blev de skubbet ind i laden. Dernæst blev laden overhældt med petroleum og antændt, og banditterne gik rundt for at undersøge jødiske hjem, for at kikke efter de tilbageværende syge og børn. De syge mennesker de fandt bar de selv til laden og hvad angik de små børn, bandt de nogle få sammen ved deres ben og bar dem på deres rygge. Så tog de dem på høtyve og kastede dem på de ulmende kul.

Efter branden brugte hooligansene økser til at slå guldtænder ud på de stadig ikke fuldstændigt ukendelige lig og skændede på andre måder, hvad Wasersztajn betegnede som de hellige martyrer.(66)

Der var en tysk gendarmeripost i Jedwabne. Ifølge tiltalte Karol Bardoń, der senere arbejdede der, bestod den af 11 mand. Ifølge forskellige vidneudsagn nævnes henholdsvis Gestapo, gendarmene, den lokale rigstyske borgmester Karolak og de lokale polakker fra kommuneforvaltningen som de, der fik polakker til at hente jøder eller til at holde opsyn med jøder på torvet. Vidnet Julia Sokołowska, der var kok for den tyske gendarmeripost, berettede at Eugeniusz Kalinowski i forbindelse med jagten på jøderne bad gendarmeriposten om våben, hvilket blev ham nægtet. Ifølge tiltalte Bardoń havde lederen af gendarmeriposten, Adamy, skreget af nogle civile, der havde forsøgt at få fat i 3 jøder, der huggede brænde: "var 8 timer ikke nok for Jer til at gøre med jøderne, som I ville?" Adamy reddede derigennem 2 af jøderne.

Fra Jedwabnes nuværende præst, Edward Orłowski, har vi et udsagn om, at den daværende præst, Józef Kembliński, til ham personligt havde berettet, at han havde forsøgt at intervenere over for de tyske gendarmere, og at de havde svaret ham, at der ikke kunne gøres noget, fordi de var blevet givet ordre om, at jøderne skulle dø. Over for en tysk officer, der var kommet til byen 10. juli 1941 gik han i forbøn for uskyldige kvinder og børn, men blev bedt om at holde sig uden for, fordi han ellers kunne miste hovedet.(67)

Michał Kuropactwa – en vognmand der havde skjult en polsk hærofficer i nogen tid for sine russiske forfølgere – blev taget ud af laden og fortalt at da han havde hjulpet en polsk officer tidligere, kunne han nu gå hjem, men han afviste det og valgte at dele sit folks skæbne.(68)

Nogle få jødiske overlevende vendte i tiden efter ladeafbrændingen tilbage til byen. De blev der et stykke tid. Nogle få arbejdede på gendarmeriposten. Til sidst blev de af nazisterne ført til ghettoen i Łomża.

Plyndring af jødisk ejendom i Jedwabne

Borgmester Karolak blev 2 gange arresteret af tyskerne for at have ranet jødisk gods til sig i forbindelse med mordaktionen og der er en generel tendens til at de, der af vidner sættes i forbindelse med plyndringer enten ledede aktionen som Józef Sobuta eller var blandt aktive mordere som Kobrzeniecki, der ifølge vidnet Aleksandra Karwowska, selv havde udtalt at han havde knivdræbt 18 jøder og ifølge den tiltalte Miciura var manden, der satte ild til laden.

Et senere vidne Maria K. observerede 2 dage efter nedbrændingen af laden en masse mennesker med vogne og på udkik efter ting at plyndre efter de afdøde jøder.(69)

Antallet af jødiske døds ofre i Jedwabne

Gross bruger Wasersztajns beretning med 1.600 myrdede jøder og nævner selv antallet 1.500 jøder – fordi det lykkedes nogle at gemme sig på dagen, men en folketælling foretaget af russerne i 1940 har kun opført 562 jøder.(70) I sommeren 2001 åbnede man 2 massegrave i og lige uden for laden og fandt skønsmæssigt 3-400 ofre – mænd, kvinder, børn og sågar spædbørn. Oplysninger om andre grave førte ikke til yderligere fund. Et mere præcist dødstal bliver måske aldrig fastsat, men Wasersztajn og Gross er utvivlsomt et godt stykke over det reelle tal. Hovedhandlingen var ladeafbrændingen og der har vi nu et tal fra åbningen af massegravene. Det sensationelle fund af tysk ammunition under udgravningen viste sig i øvrigt at være et vildspor, da våbentekniske undersøgelser fastslog at den type ammunition ikke blev brugt af tyske enheder i 1941.(71)

Hændelser efter den russiske befrielse af Jedwabne

Efter krigen forsvandt borgmester Karolak. Hans ældre børn flygtede til Warszawa, men hans kone og yngste barn blev tilbage i Jedwabne. Formentlig som en hævnakt blev hun myrdet på åben gade, mens det lille barn fik bryst.(72)

Ifølge datteren til den dømte Bronisław Ślezyński skete følgende da russerne vendte tilbage til Jedwabne i 1945: en nat begyndte nogle mennesker at pille den genopbyggede lade ned og hendes fader blev banket så brutalt, at han døde af sine sår.(73)

I april 1945 blev Zygmunt Krystowczyk rovmyrdet. Han var medlem af Kommunistpartiet og var efter ordre ved at organisere et bondekooperativ i Jedwabne. Som leder af kooperativet begyndte han at renovere dampmøllen i Przyszczelska-gaden. Det var efterladt jødisk ejendom. I forbindelse hermed blev Ślezyńskis lade revet ned og træ herfra brugt til at renovere møllen. Gerningsmanden og hans medgerningsmænd ønskede selv at overtage møllen.

Civile retssager i 1947

I foråret 2001 – efter Gross' bog er skrevet – er der fundet nyt materiale i Nationalarkivet i Warszawa. Det drejer sig om civile retssager, hvor man har erklæret jøder for døde ved civilretten i Łomża i 1947. 28 af disse sager vedrører jøder dræbt 10. juli 1941. Eftersom der i disse sager er en række udsagn om at det var tyskerne, der myrdede jøderne i Jedwabne, blev de brugt som bevis herfor i den nationalistiske presse. I forbindelse med Institut for National Erindrings undersøgelse heraf er det imidlertid kommet frem at formentlig mere end halvdelen af vidnerne i disse sager efterfølgende blev dømt for ved kriminel organisering at have arbejdet på at overtage afdøde jøders ejendom, hvilket hurtigst og uden undersøgelse kunne ske, hvis tyskerne blev gjort ansvarlige.(74)

Kriminalretssager i Jedwabne 1949 og 1953

16. og 17. maj 1949 førtes ved Distriktsretten i Łomża sagen mod Bolesław Ramotowski og 21 medtiltalte.(75)

Anklagen var at man støttede den tyske stats interesser ved at deltage i afhentningen af omkring 1.200 af jødisk nationalitet, hvor de pågældende mennesker blev brændt af tyskerne i en lade tilhørende Bronisław Ślezyński. De hårdeste straffe tilfaldt Karol Bardoń med dødsstraf og Jerzy Ludański med 15 års fængsel. Begge havde under krigen i en periode været tilknyttet gendarmeriet. Zygmunt Ludański, Bolesław Ramotowski og Władysław Miciura blev alle idømt 12 års fængsel for at have eskorteret jøder til laden. 2 idømtes 10 års fængsel og 5 8 års fængsel for at have bevogtet jøder på torvet. De øvrige frikendtes. Ved Appelretten i Białystok i 1950 blev 2 af de 5, der havde fået 8 års fængsel ved distriktsretten, frikendt. Retssagen i 1953 førte også til frifindelse på trods af at Józef Sobuta af vidner var blevet identificeret som hovedmanden ved episoden med Lenin-statuen.

Bemærkelsesværdigt er det at retten slet ikke går ind på hovedsubstansen i sagen – polakkers mord på jøder – men alene bevæger sig inden for en kommunistisk propaganda-virkelighed, hvor nazismen er kilden til enhver forbrydelse.

Et sammendrag af pressemeddelelse fra Institut for National Erindring juli 2002 om de endelige fund ved undersøgelsen om drab på borgere af jødisk oprindelse i Jedwabne 10. juli 1941

Den 9. juli 1941 om aftenen blev nogle af Jedwabnes jøder af polske bekendte varskoet om at en aktion mod stedets jøder var under forberedelse.

Den 10. juli 1941 om morgenen blev den jødiske befolkning i Jedwabne tvunget til markedspladsen af polske beboere fra Jedwabne og nærliggende landsbyer. Jøderne blev udsat for vold. Et mindre antal uniformerede tyskere hjalp hermed. Det er derimod usikkert pga. meget modstridende vidneudsagn om tyskere hjalp med at drive jøder til laden og ved den senere afbrænding.

Jøderne på torvet blev tvunget til at ødelægge Lenin-statuen. En gruppe på 40-50 jøder inklusive rabbineren og kosher slagteren blev beordret til at bære en del af den ødelagte buste til laden, hvor jøderne blev slået ihjel under ikke nærmere kendte omstændigheder. Ligene og en del af busten blev kastet i en dertil gravet grav.

De øvrige jøder befandt sig ifølge 1 vidne på torvet i 1-1½ time, ifølge andre vidner i flere timer. Denne gruppe bestod af ca. 300 mennesker i alle aldre inklusive børn og spædbørn. De blev ført til laden. Den blev lukket og der blev sat ild til efter at der var blevet hældt benzin over.

Det skal understreges at før folk var blevet ført væk fra torvet var der blevet begået en række drab. Disse drab omtales bl.a. af vidnet Kochaw, der på det tidspunkt befandt sig på markedspladsen.

Ekshumeringens begrænsede omfang og umuligheden af at bekræfte hypotesen om en eller flere grave på den jødiske gravplads gør det ikke muligt at fastlægge det præcise tal for myrdede den pågældende dag i Jedwabne.

Tallet 1.600 synes højst usandsynligt og blev ikke bekræftet af undersøgelserne. På dagen for forbrydelsen skjulte jøder fra bl.a. Wizna og Kolno sig i Jedwabne, men det må antages at nogle dusin jøder overlevede ind til tyskerne likviderede den lille ghetto.

Med hensyn til polakkernes rolle i forbrydelsen må det antages at de havde en afgørende rolle i udførelsen af det forberedte mord. Det kan antages at tyskerne inspirerede forbrydelsen og billigede den igennem deres tilstedeværelse i form af militærpoliti og andre uniformerede tyskere. Ud fra et retsligt synspunkt var tyskerne medvirkende til massemord. I den strikte betydning var gerningsmændene 40 polske indbyggere fra Jedwabne og nærliggende landsbyer. I henhold til dekret af 31. august 1944, § 3, stk. 1, der taler om at yde hjælp til tyskerne ved at tage del i mord er en del allerede blevet dømt. Undersøgelsen har ikke bragt tilstrækkelige oplysninger, der kunne identificere og føre til retsforfølgelse af gerningsmænd, der måtte være i live.

Det samlede bevismateriale gør det ikke muligt at indkredse årsagerne til den passive holdning, som flertallet af byboerne udviste. Det kan ikke afgøres, hvorvidt passiviteten skyldtes accept af forbrydelsen eller frygt skabt af udøvernes brutalitet. Passiviteten kan ikke føre til strafforfølgelse.

Efter forbrydelsen var begået, blev ofrenes ejendom plyndret. Det nærmere antal folk involveret heri kan ikke nøjagtigt fastlægges.

Undersøgelsens formelle afslutning forventes at ske umiddelbart efter at staten Israel har svaret på en forespørgsel om retslig assistance.(76)

Mindekulturen i Jedwabne efter 1945

På en mindesten rejst i 1962 eller 1963 i Jedwabne af Łomzas afdeling af ZBOWID(77) hed det: "Stedet for den jødiske befolknings lidelse. Gestapo og det nazistiske gendarmeri brændte 1.600 mennesker levende 10. juli 1941". På grund af diskussioner som følge af Gross' bog blev dette monument fjernet i marts 2001.

Efter omvæltningerne i 1989 rejstes en ny sten foran den katolske kirke i Jedwabne: "Til minde om de omkring 180 mennesker heraf 2 præster der blev myrdet på Jedwabne kommunes område i årene 1939-1956 gennem NKVD, hitleristerne og Den Polske Sikkerhedstjeneste". Underskrevet "Samfundet".

10. juli 2001 på 60-års dagen for folkemordet i Jedwabne afholdtes der en officiel ceremoni til minde om de afdøde jøder. Den startede med en meget symbolsk og ikke programfastsat ytring fra jødernes side, hvor man sang den israelske nationalsang "Hatikvah". I det officielle arrangement fastslog Præsident Aleksander Kwasniewski, at "vi ved med al mulig sikkerhed at polakker var blandt undertrykkerne og morderne" og kaldte det "en særlig grusom forbrydelse, der ikke kunne retfærdiggøres af noget" og løftede den op på det universelle plan ved at fortsætte "vi er her for at lave en kollektiv selvransagelse. Vi viser ofrene respekt og vi siger – aldrig igen. Lad os alle være borgere i Jedwabne i dag"... "Kain kunne have dræbt Abel alle steder" og gav en undskyldning som polsk statsborger og præsident. Den israelske ambassadør, Shevah Weiss, talte om Jedwabne, men også om de polske naboer, der under 2. verdenskrig havde reddet ham og hans familie. Weiss viste Polen den tillid, at han erklærede, at han følte sig vis på, at når de historiske undersøgelser var ovre, ville mindestenen indeholde den fulde sandhed om begivenhederne i Jedwabne. Rabbineren Jacob Baker talte om mirakler inden for jødedommen og om i Jerusalem at skabe en

institution, hvor der vil være historieundervisning og et program for næstekærlighed og imod had.(78)

Den katolske kirke i Polen var ikke officielt repræsenteret. Den lokale præst valgte at blive hjemme fra hvad han betegnede som "Holocaust-forretning". Edward Orłowski har over for journalister sagt, at tyskerne var ansvarlige og at polakkerne derfor ikke kunne undskylde det. Kun ganske få blandt de godt 1.000 deltagere var fra byen. Fra et nærliggende hus lød høj musik fra en radio. Radioen blev først skruet ned efter at politiet greb ind.(79)

Kirken i Jedwabne udstråler katolsk inderlighed, mystik og konservatisme som bl.a. dette billede af afdøde kardinal Wyszyński, hvor teksten lyder: "Jeg byggede alt på Maria. Jeg elsker fædrelandet mere end mit eget hjerte".

Ved ceremonien i Jedwabne afsløredes et nyt monument, der var symbolsk indhegnet på den grund, hvor jøderne 60 år tidligere var blevet brændt i en lade. På såvel polsk, hebraisk og jiddisch var der én enslydende tekst: "Til minde om jøder fra Jedwabne og omegn. Mænd, kvinder og børn, som levede med os på denne jord, blev myrdet og levende brændt på dette sted 10. juli 1941. Jedwabne 10. juli 2001".(80) Ansvarlig for teksten var Rådet til Beskyttelse af Erindringen om Kamp og Martyrium, der også har tilsyn med historiske monumenter i Polen. Teksten skal ses som den kortfattede og neutrale tekst polakker og jøder kunne blive enige om.

Mindesmærket forfra. På højre side skimtes mindeteksten.

Jedwabne 1945 til i dag

Pogromdeltagere og ofre fra den 10. juli 1941 har siden 1945 levet side om side i Jedwabne.

Mange af de tiltalte i retssagen i 1949 blev arresteret i regionen. Én af de syv skjulte i Janczewo, tømreren Israel Grondowski, vendte tilbage til Jedwabne efter krigen. Hans kone og børn var blevet myrdet. Israel Grondowski konverterede i august 1945 til katolicismen, tog fornavnet Józef, giftede sig med sin polske tjenestepige fra før krigen og de adopterede et polsk vajsenhusbarn. Han levede fredeligt side om side med sin nabo Feliks Z., der havde ført ham til torvet 10. juli 1941. Men Józef G. fortalte til sin død kun detaljer fra sin historie til sin kone.(81)

Herudover bosatte Jan Cytrynowicz, der kom fra nærliggende Wizna, hvor hans familie før krigen havde konverteret til katolicismen, sig i Jedwabne og giftede sig med en polsk lærerinde.

Efter 1956 bosatte Antoni Ch. Sig med konen Helena, der var af jødisk oprindelse, i Jedwabne. Ingen besværede dem. Hun kom fra en landsby nær Radziłów og var blevet reddet sammen med sin mor af folk i en række landsbyer.

En ældre polsk dame, der var 8 år 10. juli 1941, så ofrene og morderne, da hun stod tæt ved laden, men ville i sommeren 2000 ikke over for en rapporter sige hvem morderne var af frygt.(82) Det samme gjaldt Hanna, der var en 15-årig jødisk pige ved navn Sara den 10. juli 1941. Hun blev af naboer skjult uden for Jedwabne i 3 år og 3 måneder. I dag bor hun på torvet i Jedwabne, men uden at give sin rigtige identitet.(83)

I maj 2001 forlod den polske Dziedzic-familie, hvis far under krigen hjalp Wasersztajn med at skjule sig, Jedwabne efter en række trusler.

Debatten om Jedwabne

Gross' værk er udover sin store fortjeneste ved at sætte polske mord på jøder under 2. verdenskrig på dagsordenen også banebrydende ved at udfordre standard-historiografien ved at sige at det at adskille jødisk og polsk historie er uholdbart dels pga. jødernes betydningsfulde rolle i byerne, hvor de udgjorde næsten en tredjedel af befolkningen, dels fordi der trods de overordnede magtstrukturer under 2. verdenskrig var et råderum for polsk-jødisk interaktion, hvilket fik sit katastrofale, men ikke uundgåelige udtryk i Jedwabne, hvor den ene befolkningsgruppe – polakkerne – myrdede den anden befolkningsgruppe – jøderne. På det generelle plan har Gross også bidraget ved at rokke ved fastlåste historiske forestillinger om jødisk kollaboration under den sovjetiske besættelse af det østlige Polen og af polakker i offerrollen.

Gross bygger hovedsageligt sin historie om Jedwabne med et sideblik til nabolandsbyen Radziłów på henholdsvis vidnet Wasersztajn og Finkelsztajn. Hertil kommer så retsdokumenter fra sagerne i 1949 og 1953 vedrørende forbrydelserne i Jedwabne. Gross prøver at imødegå en eventuel kritik af at disse kilder er fra det stalinistiske Polen ved at fremhæve at sagen var af sekundær betydning for de kommunistiske myndigheder, men det forhindrer ikke de svagheder, der består i hvad Gross selv betegner som en meget overfladisk retsbehandling og i at 2 vidner i skjul kun selv kan have set en brøkdel af rædslerne.

Gross foretager efter min vurdering flere fejlskøn. Han gengiver f.eks. en druknescene, hvor det udlægges som om en gruppe polakker tilskynder til selvmord, mens et andet vidneudsagn fra en jødisk kvinde Rivka Fogel efter krigen frikender disse polakker for at have tilskyndet til selvmord. Da hun ikke har noget motiv for at formindske polakkernes forbrydelse, er hun faktisk mere troværdig end det andet vidne. Gross er bekendt med begge vidneudsagn. På samme måde synes det fejlanbragt af Gross at viderebringe en liste over de værste polske gerningsmænd, da de ikke er dømt i retssagerne, og hermed blot bliver hængt ud. Endelig er det mærkeligt at Gross, der har besøgt Jedwabne, ikke har tvivlet på antallet af myrdede set i forhold til det beskedne rumfang af ladebygningen.

Alvorligere endnu er det at Gross i sin bog om Jedwabne undlader at se i materiale på Hooverinstituttet, som han selv tidligere har anvendt i bogen *Revolution from Abroad* om besættelsen af de polske østområder 1939-41 og Gross går for vidt, når han argumenterer for at man må slække på kildekritikken, når vidneudsagnene er så få fra de enkelte lokaliteter, som de ofte er efter Holocaust. Jeg vil dog mene at svaret på det reelle problem, som Gross radikale forslag udspringer af, formentlig må være komparative studier, som bl.a. professor Antony Polonsky sidste år efterlyste i London på en konference om den jødiske shtetl (traditionel jødisk provinsby). Endelig mener Gross at historieskrivningen om polsk-jødiske relationer skal helt revurderes ud fra hans opdagelser om Jedwabne og Radziłów. Jeg deler hans holdning om at polakker – i nogle situationer – også skal ses som gerningsmænd

og at berigelsesmotivet er underbelyst og ikke kan reduceres til samfundets rand, men som det fremgår af min oversigt er Jedwabne og Radziłów landsbyer af begrænset vægt i et samlet billede af, hvad der hændte i Polen under krigen.

Tendensen synes at være at Gross ikke i tilstrækkelig grad tilstræber objektivitet i sit studie af Jedwabne, og at han drager radikale og kun til dels velunderbyggede konklusioner(84) og at hans videre anbefalinger ikke uden forbehold kan støttes. Det rører imidlertid ikke ved at studiet er yderst vigtigt ved at skabe nye og meget væsentlige kendsgerninger og ved at have bevirket en levende debat i og uden for Polen.

Hovedopponenten til Gross i debatten har været professor Tomasz Strzembosz. Strzembosz drog såvel polsk ansvar for forbrydelsen i Jedwabne som antallet af dræbte i tvivl. Strzembosz bidrog med nye kilder og oplysninger, som man måtte forholde sig til – vigtigst beretninger fra polske soldater der havde oplevet begyndelsen af den russiske besættelse af Jedwabne. Strzembosz betvivlede endvidere Gross kilder. Heri gjorde Strzembosz et set fra en historikers synspunkt vigtigt arbejde ved at stille de kritiske spørgsmål og komme med nødvendige korrektiver til Gross arbejde om Jedwabne. Desværre har Tomasz Strzembosz også udfyldt en meget negativ politisk rolle ved at være en slags samlingspunkt for alle nationalistisk sindede polakker. Han har ensidigt lagt vægt på og søgt efter materiale, der kunne "frikende" den lokale polske befolkning for hovedansvaret for folkemordet i Jedwabne – som bl.a. den tvivlsomme beretning om tilstedeværelsen af en stor tysk enhed i Jedwabne, som den helt overvejende del af vidner ikke har set skyggen af, hvilket i mine øjne i betydelig grad har svækket hans troværdighed for en samlet vurdering af begivenhederne.(85)

I den historiske debat om Jedwabne har fra polsk-jødisk hold bl.a. deltaget litteraturkritikeren Tomasz Jastrun og historikeren og chefredaktøren for Gazeta Wyborcza, Adam Michnik. Begge beskæftiger sig hovedsageligt med hvordan polakker bearbejder national skyld og begge kommer de til den konklusion at polakkerne har været så optaget af deres egne lidelser under 2. verdenskrig, at de ikke har formået at fornemme de ekstraordinære lidelser jøderne gennemgik ved tilintetgørelsen i samme periode.(86)

Jan Nowak-Jeziorański, der var kurer for den borgerlige polske modstandsbevægelse under krigen og efter krigen var leder af Radio Free Europes Polen sektion og havde en stående dødsdom i det kommunistiske Polen, gjorde sig til talsmand for det synspunkt, at Gross med sin bog om Jedwabne blot rettede op, hvad rimeligt var, nemlig at gøre et hidtil generelt ukendt mord på jøder alment kendt. Nowak-Jeziorański fandt det uanset diskussion om detaljer via Gross bevist, at polakker myrdede jøderne i Jedwabne. Nowak-Jeziorański gjorde opmærksom på, at når polakkerne forlangte sandheden om Katyn – altså russernes mord på ca. 15.000 polske officerer i 1940 – så måtte man uden fortrydelse ligeledes ønske sandheden om polakkers mord på jøder i Jedwabne.(87)

Jan Nowak-Jeziorański blev hårdt personligt angrebet af den nationalistisk orienterede formand for udenlandspolakkerne (Polonia) Edward Moskal, der beskyldte Nowak-Jeziorański for at være én af de falske autoriteter, der altid optrådte på nationens vegne uanset om de kendte de konkrete forhold. Moskal betegnede polakernes deltagelse i Jedwabne-massakren som marginal, tvungen og ikke-klarlagt. Endvidere fandt han det upassende, at Nowak-Jeziorański stod frem og krævede moralske undskyldninger, når han – som agent for den borgerlige modstandsbevægelse ganske vist – havde indgået i samarbejde med tyskerne under 2. verdenskrig. Endelig fandt han en undskyldning mærkværdig inden Institut for National Erindring har færdiggjort sin undersøgelse.(88)

Biskoppen fra Łomża, Stanisław Stefanek, erklærede 11. marts 2001 i en prædiken i Jedwabne, at "angrebet" på Jedwabne handlede om penge og at inspiratorerne ønskede at sætte en hadsspiral i gang som Nero brugte imod de kristne i Rom. Før og under messen uddelte Leszek Bubel, berygtet antisemit, der dog fik eklatant fiasko ved præsidentvalget, Zions Vise Protokoller og sin egen bog "Polsk-jødisk krig om korset og ikke kun om det".(89) Her blev temaerne om kristne og polakker i offerrollen som den absolutte forklaringsmodel spillet helt ud i overensstemmelse med højrenationalisters og højrekatolikkers forestillinger, men for andre iagttagere inklusive mig selv er der hele tale om en patologisk forestillingsverden. Ikke desto mindre er et decideret misbrug af offertemaet såvel i Eksilpolske kredse som under kommunismen bl.a. blevet brugt politisk ved helt eller delvist at fjerne jøderne fra historieskrivningen og kun anvende termen polakker om alle ofre under 2. verdenskrig.(90)

Den katolske kirkes leder i Polen, Jozef Glemp, erklærede i en radiotale i Radio Plus 4. marts 2001, at det var indiskutabelt, at den jødiske befolkning i Jedwabne af polakker med magt var ført til laden i Jedwabne og der brændt. Glemp sagde at udøverne af disse handlinger havde vendt sig væk fra Gud og sine medmennesker og optrådt barbarisk og hadefuldt. Den katolske kirke ønskede ikke at deltage i en politisk ceremoni som den, der af myndighederne blev planlagt til 10. juli, og arrangerede i stedet 27. maj 2001 en fælles bøn for polakker og jøder, hvor der blev bedt om tilgivelse for Jedwabne massakren og hvor antisemitisme og racisme blev fordømt og betegnet som en synd.(91)

Konklusion

Selv hvis vi stiller os kritiske over for de givne kilder og erkender at meget af den grundfortælling som Wasersztajn giver om Jedwabne og Finkelsztajn giver om Radziłów ikke er førstehåndsberetninger og dele af deres beretninger modsiges af andre vidneudsagn, så er stadig 2 grundfortællinger om dels en gruppe omrejsende polske antisemitter og dels om en betydelig deltagelse af stedlige polakker i mordene på deres jødiske naboer tilbage. Dette billede styrkes yderligere af det fremlagte ganske righoldige materiale af samtidige og nutidige vidneudsagn. Der kan ikke på det foreliggende grundlag med berettigelse drages tvivl om disse forhold.

Hvis vi lægger russernes folketælling i 1940 og ikke Gross' tal for jøderne i Jedwabne til grund, så blev den helt overvejende del af den jødiske befolkning dræbt 10. juli 1941.

Denne artikel demonstrerer at i modsætning til, hvad Gross anfører, så er der ikke tale om at der nu er skabt et helt nyt billede af polsk-jødiske relationer. Gross har bidraget med nogle meget vigtige redskaber til den fremtidige forståelse af polsk-jødiske relationer. Historieskrivning inden for dette område bør efterfølgende ikke være det samme. Men samtidig må vi omkring polakkers mord på jøder skelne imellem det partikulære og det almene. Jedwabne og Radziłów – 2 mindre landsbyer i det østlige Polen – var måske rammen om halvdelen af de jøder, der blev dræbt af polakker under hele 2. verdenskrig. Af artiklen fremgår det at der er en nær sammenhæng mellem krig og drab som følge af etniske og politiske konflikter generelt og at det også specifikt gælder antallet af jøder dræbt af polakker. I tilfældene Radziłów og Jedwabne er det endvidere vigtigt at have øje for at begivenhederne hændte præcis samtidig med en stribe andre pogromer ikke blot i Polen, men i hele det østlige Europa. Det må ses i sammenhæng med tyske bestræbelser på at fremprovokere pogromer i forbindelse med angrebet på Sovjetunionen.

Historieprofessor Dariusz Stola har i sin artikel "Et monument lavet af ord" bragt i Rzeczpospolita 1. juli 2001 henledt opmærksomheden på, at det, der så adskiller hændelserne i Jedwabne fra stort set alle pogromer, hvor ingen eller få dør eller hvor en bestemt begrænset gruppe er udvalgt, er begivenhedens totalitet. Stola framender ikke betydningen af lokalt polsk raseri, men der har efter alt at dømme været **en styrende gruppe med en bestemt dagsorden – alle jøder eller hovedparten af jøderne skal dø**. Der er mange indikationer på at aktionen var vel planlagt. Polske mænd blev beordret til pladsen og fik udleveret stave, vagter blev stationeret omkring byen og de yngste og stærkeste blev dræbt først. Derigennem minimerede man risikoen for et jødisk oprør. Røverier var på dagen fraværende. Efterfølgende blev ofrenes besiddelser konfiskeret.

Men sideløbende hermed handler det om **udøverne af det lokale folkemord i Jedwabne – en gruppe almindelige mænd** – hovedparten småbønder, landarbejdere eller håndværkere – tildels gifte tildels ugifte og i et aldersspænd fra unge voksne mænd til ældre mænd – polakker – myrdede deres jødiske naboer. Gross henviser her til Brownings studie af almindelige mænd i en tysk politibataljon, der helt overvejende og uden spørgsmål myrdede jøder, da de blev pålagt opgaven. I Jedwabne udgjorde den tyske patrulje, borgmester Karolak og de polske byrådsmedlemmer en sådan myndighed.

Men andre aspekter havde en betydning. Den fremtrædende Holocaust-forsker, Yisrael Gutman, har i Yad Vashems On-line Magazine henvist til at den generelle fjendtlighed i Polen i 30'erne havde nået et punkt, hvor jøderne i vide kredse sås som en trussel mod staten. – En trussel der måtte fjernes i form af lovgivning og frivillig eller tvungen udvandring. Som det er blevet påvist skete der løbende en radikalisering i det polske samfund. Antisemitismen fandtes i en meget radikal form i **den lokale iboende religiøst, nationalt og økonomisk betingede antisemitisme**. Hertil kom det **latente had til jøder der opstod i kølvandet på terroren i den russiske besættelsesperiode 1939-41, som jøderne kollektivt – i strid med den faktiske virkelighed – af lokalbefolkningen blev set som eksponent for**.

Sidstnævnte forhold forklarer til dels hvorfor mordet på jøderne både i ord og handlinger udtrykker stor bestialitet. Man fornemmer en decideret blodrus den 10. juli 1941 i Jedwabne, hvor opsparet ubegrænset vrede hos en større gruppe polakker får frit løb, men hvor i hvert fald nogle få polakker også ud fra sadistiske instinkter piner og plager de lokale jøder og træder i karakter som masse mordere.

Endelig synes Ramotowskis beretning om Radziłów og hvad vi ved om lederne i Jedwabne at indikere at et yderligere motiv var rovgriskhed hos en betydelig del af de lokale polakker.

Noter:

- 1) Mogens Bak-Hansen, To folk. Et land. En analyse af det polsk-jødiske forhold 1918-45 og en analyse af tendenser i historiografien fra 1945 til i dag. Speciale afleveret ved Københavns Universitet, Institut for Historie, maj 1998.
- 2) Der er uenighed blandt historikerne om, hvornår beslutningen om "den endelige løsning af det jødiske spørgsmål" blev truffet, men det er helt afgørende at holde fast i, at det var en **politisk beslutning** på højeste niveau. Vi kender dele af processen som f.eks. at Hermann Göring – nr. 2 i partihierarkiet – den 31. juli 1941 gav Reinhard Heydrich beføjelse til at "finde en samlet løsning af det jødiske spørgsmål i den tyske indflydelsessfære i Europa" og efterfølgende at forelægge den for Göring. Det er utænkeligt, at Göring foretog en sådan handling uden at have Hitlers opbakning. Hitler selv opererede på 2 planer – dels det profetiske, hvor han gentagne gange forudså jødernes undergang og dels på det praktiske ved mundtlige ordre og truende adfærd bl.a. at foranledige den hidtil uset brutale krigsførelse mod Sovjetunionen, hvor jøderne for første gang blev myrdet over én kam.
- 3) Ifølge Hilbergs oversigt var ikke mindre end 9 tyske ministerier, 6 andre nationale organer, lokaladministrationen og store firmaer udover partiorganer og sikkerhedstjenester dybt involveret i processen med at udskille jøderne fra det øvrige samfund – se Raul Hilberg, Perpetrators, Victims and Bystanders. The Jewish Catastrophe 1933-1945, Harper Collins Publishers, 1992, s. 21-24.
- 4) I Sovjetunionen var de **øverste ordre også politiske**, som f.eks. dokumentet hvor hele det sovjetiske Politbureau skrev under på at de polske officerer i fangelejrene skulle myrdes.
- 5) Ifølge indledningen i Władysław og Eva Siemiaszko, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939-1945, von Borowiecky, Warszawa, 2000, bd. 1 har en førende ukrainsk historiker J. Hrycak i Historii Ukrainy 1772-1999, Lublin 2000, ikke direkte anfægtet beregninger af en række polske historikere om at mellem 60.- og 100.000 polakker blev myrdet af ukrainere. Władysław og Eva Siemiaszko dokumenterer selv landsby for landsby med angivelse af omstændigheder, hvordan ca. 35.000 – heraf ca. 19.000 med navneangivelse – polakker blev myrdet af ukrainere i regionen Volhynien, jfr. bd. 2, s. 1038. Ud fra at tabstal i en række landsbyer er ufuldstændige eller manglende skønner de at i alt mellem 50. og 60.000 polakker blev myrdet i denne region, jfr. bd. 2, s. 1057. Den ukrainske udrensning først og fremmest af polakker skyldtes et betændt forhold mellem de 2 befolkningsgrupper som følge af at polakkerne generelt udgjorde en overklasse og det forhold at polakkerne ved den polsk-russiske krig i 1919-21 havde erobret områder, hvor ukrainere udgjorde et flertal af befolkningen, men hvor man bl.a. ved hjælp af militære bosættere forsøgte at beherske området. Ukrainsk terror i Mellemkrigstiden blev modsvaret af interneringer og aktioner i ukrainske landsbyer. I forbindelse med 2. verdenskrigs udbrud mistede polakkerne det militære greb og dermed var muligheden der for ukrainske selvstændighedsbestrebelse, der imidlertid også omfattede omfattende mordkampagner rettet imod den polske civilbefolkning.
- 6) Ved at følge Władysław og Ewa Siemiaszkos oplysninger landsby for landsby er jeg kommet frem til at civile ukrainere og ukrainske partisaner i Volhynien har dræbt 568 jøder på 47 forskellige lokaliteter. Da der også er mangelfulde oplysninger fra nogle landsbyer og manglende oplysninger fra andre landsbyer er det ikke urimeligt at anslå at måske 800 jøder blev dræbt i området, hvor omkring 1/3 af den ukrainske befolkning boede. Et forsigtigt skøn ville herefter være at 1.500 – 2.000 jøder samlet set er blevet dræbt af ukrainske partisaner eller lokale civile ukrainere.

- 7) Mht. Jødiske tabstal under 2. verdenskrig omtaler Shmuel Krakowski, *The War of the Doomed. Jewish Armed Resistance in Poland, 1942-1944*, Holmes & Meier Publishers, New York, 1984, ved stedangivelse og enheder mordet på 300-350 jøder i Generalgouvernementet, jf. s. 42, 44, 67, 81, 84, 91, 99, 105, 108, 114-16, 118, 130-31, 136, 144, 227, 231, 233, 257 og 286-87. De oplyste jøder var helt overvejende blevet myrdet af polske partisanenheder. I Yisrael Gutman & Shmuel Krakowski, *Unequal Victims. Poles and Jews During World War Two*, Holocaust Library, New York, 1986, opregnes mordene på yderligere ca. 200 jøder, der hovedsageligt døde efter lokale bønders egen søgen og nedskydning af dem, jf. s. 210-15 og 244. Hvis vi formoder at en del mord ikke er blevet registreret og partisaners mord på tidligere polsk område, men uden for Generalgouvernementet ikke er medregnet, kunne vi måske nå op på 6-700 dræbte jøder. Hertil kommer lokale drab i Łomża-regionen i sommeren 1941. Det drejer sig måske om ca. 500 i Jedwabne, ca. 500 i Radzilow, ca. 250 i Wąsosz og et mindre antal i Tykocin, Stawiski, Goniądz, Grajewo, Kolno, Suchowola, Szczuczyn, Trzcianny, Wizna og Zaremby Kościelne, jf. Transodra 23 "Kalendarium", s. 5, 7 og 13. Så kommer vi frem til at polakker skønsmæssigt dræbte ca. 2.000 jøder under krigen.
- 8) Se Emmanuel Ringelblum, *Polish-Jewish Relations during the Second World War*, opr. 1944, Northwestern University Press, 1992, s. 120-28. Perechodniks forældre ser på dagen for deportationen af Otwocks jøder 19. august 1942, hvordan polsk pøbel jager jøder, røver dem og overgiver dem til de tyske gendarmer, jf. Calel Perechodnik, *Am I a murderer?* Harper Collins, 1996, s. 84. Alicja Appleman-Jurman, *Alicia min historie*, Holkenfeldts forlag, København, 1988, beskriver Buczac-området i det sydøstligste hjørne af Polen, hvor en blandet polsk og ukrainsk befolkning under tysk herredømme begår en række overgreb på den lokale jødiske befolkning, herunder hvordan landmænd med gæld til en jødisk handlende angiver den jødiske familie til det lokale ukrainske politi, hvorefter familien forsvinder – formentlig myrdet (s. 73) og Alicjas broder Herzl bliver angivet af en skolekammerat og skudt (s. 158). I mange tilfælde handlede truslen om angivelse først og fremmest om at berige sig. Det blev en meget udbredt foreteelse efter lukning af ghettoerne i 1940-41. De polakker, der udøver denne afpresning, behøver ikke en gang at være antisemitter, men havde øjnet en god og nem forretning. Irene Birnbaum, *Non omnis moriar*, Czytelnik, Warszawa, 1982 fortæller, hvordan hun næsten umiddelbart efter at være gået over på den "ariske" side i Warszawa i foråret 1943 at være blevet mødt af en gruppe store (polske) drenge, der krævede penge og tøj af hende og derefter lod hende gå (s. 129-30). Perechodnik opregner 9 sådanne konkrete økonomiske berigelsesforbrydelser mod jøder. 2 andre kategorier af personer foretog lignende handlinger. En del polakker tilbød jøder at overtage deres ejendom og løsøre til en lav pris, jf. Perechodnik, s. 95 og polsk politi modtog i betydelig grad bestikelse fra jøder ved at benytte sig af truslen om ulovligheden af jødisk tilstedeværelse uden for ghettoen eller ulovlige jødiske aktiviteter inde i ghettoen, jf. Perechodnik, s. 31 og 163.
- 9) Det lave skøn for myrdede civile tyskere findes hos Czesław Madajczyk, *Die Okkupationspolitik Nazideutschlands in Polen 1939-1945*, Pahl-Rugenstein, Köln, 1988, s. 13. Det høje skøn stammer fra Martin Broszat, *Nationalsozialistische Polenpolitik 1939-1945*, Stuttgart, 1961, s. 47. Det tyske mindretal i Polen var generelt mere velhavende end polakkerne. Mange af dem havde nationalistiske eller nazistiske sympatier og ønskede en indlemmelse i Tyskland. Forholdet mellem polakker og tyskere var generelt korrekt, men i takt med den tyske propaganda i månederne op til 2. verdenskrig forværredes forholdene. Polakkerne arresterede en

række tyskere, der illegalt passerede den tysk-polske grænse og som mistænkte for spionage. Alligevel skønnes det, at 70.000 tyskere med polsk statsborgerskab i august 1939 flygtede til Tyskland og herfra indgik i militære hjælpekorps eller som lokale vejvisere, jf. Madajczyk, s. 3. Efter krigsudbruddet kom det til en lang række episoder. Den berømteste foregik i Bydgoszcz. 1. og 2. september 1939 foretog polsk politi en præventiv arrest af ca. 200 polske statsborgere af tysk afstamning. 3. september 1939 brød skyderier ud adskillige steder i byen rettet imod polske militærenheder, der var på tilbagetog igennem byen. 30-40 polske soldater blev dræbt sammen med ca. 100 polske statsborgere af tysk afstamning, der havde foretaget bagholdsangrebet. Polakkerne henrettede 150 tyskere som angivelig 5. kolonne, mens tyskerne svarede igen med at henrette mindst 500 polakker fra byen, jf. W. Jastrzębski, *Der Bromberger Blutsonntag*, Westinstitut Poznan, 1990, s. 64 og 96; Richard C. Lukas, *Out of the Inferno. Poles Remember the Holocaust*, University Press of Kentucky, 1989, s. 51 og Madajczyk, s. 12-13.

- 10) Ifølge Hrycaks anslag blev 20.-30.000 ukrainere myrdet af polakker under krigen, jf. indledningen hos Władysław og Ewa Siemaszko, men forfatterne selv har efter at have gennemgået landsby for landsby kun fundet ca. 300 ukrainere, der er faldet i kampe med polske lokalværn og ca. 150 ukrainere, der er blevet myrdet som gengældelse, jf. bind 2 tabel 18. Sidstnævnte tal synes dog også meget lave og troværdigheden svækkes noget af at ansvaret for jødiske dødsfald hver gang bliver lagt over på ukrainere.
- 11) Krakowski omtaler sporadisk jødisk gengældelse over for polakker ansvarlige for overfald på jøder bl.a. i Makoszka (s. 42), Lugow (s. 67) og Ryki (s. 130).
- 12) Teodor Lusiński, der personligt havde oplevet mordene på jøderne i Jedwabne i sommeren 1941, sendte i marts 1995 et brev med en vidneskildring til Det Jødiske Historiske Institut i Warszawa, men der viste man ingen interesse, jf. internetsiden www.iyp.org/polish/history/jedwabne/ og da advokat Morlan Ty Rogers, der var efterkommer af jøder fra Jedwabne i 1996 havde et indlæg i New York Times om polakkers mord på jøder i Jedwabne blev han af den polske højrefløj mødt med beskyldninger om historisk revisionisme og bagvaskelse og i øvrigt mødt af tavshed, jf. Morlan Ty Rogers "The Politics of Apology" i *Reform Judaism* Winter 2001.
- 13) Denne passive gruppe har været genstand for stor opmærksomhed i politiserende øjemed, men i mindre grad ud fra ægte interesse. På historikerfløjen med polske sympatier er det mest fremtrædende eksempel Norman Davies, *God's Playground. A History of Poland. Vol. 2. 1795 to the Present*, Clarendon Press, Oxford, s. 264-65 (1986 udgaven), hvor det hedder: "Some Jewish writers, whether scholars or novelists such as Leon Uris, have spread the view that the Poles actually rejoiced at the fate of the Jews or at best were indifferent "bystanders". Polish apologists have gone to great lengths to publicise the instances where Jews were helped, or even rescued from the Nazis, by courageous civilians. Both sides in the controversy overlook the realities of life under the Nazi Terror, which was so much fiercer and more protracted in Poland than anywhere in Europe. To ask why the Poles did little to help the Jews is rather like asking why the Jews did nothing to assist the Poles....The Polish slave doctor in Auschwitz, the Polish partisan in the woods, the Polish peasant fearful of reprisals, cannot be judged by the morality of free men in normal times, any more than one can judge the Jewish informers who sought to ransom their lives by denouncing their fellows, or the Jewish prostitutes who worked in SS guardrooms. Both Poles and Jews were victims to the Terror, and were conditioned by it." Davies har en pointe i de specifikke vanskelige forhold for befolkningen som sådan i Polen, men hans angreb på jødiske forfattere er utroligt bredt og uden eksempler. Det er

heller ikke rimeligt, som han forsøger, at fratage den polske undergrund et politisk og militært ansvar også for jødernes skæbne eller hovedparten af den polske befolkning, der trods alt ikke levede i slaveri, et politisk og moralsk ansvar for manglende hjælp til jøder, selv om der var dødsstraf herfor fra 15. oktober 1941. Inden for historieskrivningen med jødiske sympatier er det måske berømteste eksempel Claude Lanzmanns film Shoah fra 1985. Selve filmens form er stærkt manipulerende. Overlevende polakker nær dødslejrene – helt overvejende uudannede bønder uden ordet i deres magt – interviewes af Claude Lanzmann, der har antennerne ude efter spor af antisemitisme. Disse grove bønder kommer uundgåeligt i beskuerens bevidsthed til at stå med et medansvar for masse mordene på jøderne, selv om de intet har gjort og stort set intet kunne gøre og helt uden egen skyld ved tysk beslutning og historiens ugunst kommer til at have marker op til dødslejre. Interview situationen er de idylliske landskaber. Tyskerne er i filmen stort set fraværende. Der gives ingen historisk baggrund for publikum.

- 14) Ringelblum, s. 50-53 og Tomasz Szarota, U progu zagłady. Zajścia antyżydowskie i pogromy w okupowanej Europie. Warszawa, Paryż, Amsterdam, Antwerpia, Kowno, Wydawnictwo Sic!, Warszawa, 2000, s. 76-82. De mest aggressive nationalistiske, antisemitiske agitatorer blev sidst i 30'erne sat kortvarigt i arrest og advaret om at det ville gentage sig, hvis de atter opfordrede til fysisk vold imod jøderne.
- 15) Ringelblum, s. 89.
- 16) Yitzhak Zuckerman, A Surplus of Memory. Chronicle of the Warsaw Ghetto Uprising, University of California Press, 1993, gør rede for hvordan den polske modstandsbevægelse i midten af 1942 bebrejdede jøderne at de gik som får til slagtebænken og da repræsentanter for den jødiske undergrund bad om våben, blev de mødt med den holdning fra den polske modstandsbevægelse, at jøderne ikke ville forsvare sig selv (s. 201). Senere brugte den polske modstandsbevægelse det åbenlyst urimelige argument om den jødiske kamporganisations tilknytning til den kommunistiske bevægelse (s. 254). Først efter at jøderne havde ydet tyskerne modstand i Warszawa under aktionen i januar 1943 kom der en yderst begrænset våbenhjælp fra polsk side i form af 90 pistoler, nogle sprængstoffer og 500 granater, men helt uden de langt vigtigere geværer og maskinpistoler, jf. Joseph Kermish & Shmuel Krakowskis noter s. 172-73 i Ringelblum, Polish-Jewish Relations...
- 17) Appleman-Jurman, s. 163, beskriver hvorledes en lokal indvåner i den polske landsby Wujciechovka fortalte hende, at det var alment kendt at hun var jøde, men at hendes arbejdsomhed gjorde, at ingen polakker ønskede at angive hende. En anden lokal indvåner fortalte hende efter befrielsen, at man i landsbyen var klar over, hvor jøder holdt sig skjult, jf. s. 239. Roman Polanski tilbragte ca. 1 år i landsbyen Wysoka nær Krakow. Han passede kreaturer og gik på andres marker og legede med landsbyens børn, så der må man også formode, at den lokale befolkning har haft en anelse om sagens rette sammenhæng at han gemte sig for tyskerne, jf. Roman Polanski, Roman, København, 1984, s. 37-44.
- 18) Ifølge Ewa Kurek-Lesik, Gdy klasztor znaczył życie, Znak, Kraków, 1992, s. 124-25, reddede i alt 189 klostre/hjem mellem 1.000 og 2.000 jødiske børn. Der er et påfaldende skel mellem den passive politiske rolle den katolske kirke i Polen og dens øverste ledere udviste i spørgsmålet om jødeudryddelsen og så nogle præsters og mange klostres meget aktive hjælp til at skjule jøder. Noget af forklaringen synes at være at hierarkiet i den katolske kirke var meget konservativt og meget frygtsomt over for konsekvenserne ved at blande sig i det jødiske spørgsmål, mens klostrene pga. krigen måtte træffe konkrete beslutninger ude i de enkelte hjem, hvor medmenneskeligheden tydeligvis var det vigtigste.

- 19) Mange polakker hjalp jøder som forbindelsesled, med at realisere værdier (i en del tilfælde også for at berige sig selv), med et måltid mad eller husly i en nat eller få dage. Men dels af frygt for tyskerne dels af frygt for deres egen nærtliggende naboer turde de ikke i længere tid beholde jøder. F.eks. gav det mange jøder i ghettoen i Otwock nær Warszawa en chance for at overleve deportationen 19. august 1942. Men de fortsatte razziaer i de efterfølgende uger kostede gradvist de ca. 50 % overlevende livet, da de ikke havde sikre og permanente skjulesteder. Se Calel Perechodnik, *Am I a murderer?*, s. 60-62, 73, 84-88, 91, 118, 122, 126-27, 130, 135, 142-44 Et mindre antal polakker spredt over hele landet trodsede simpelt hen faren, men var også ofte boende langt fra naboer som Wladyslaw Chernicky – En ældre biavler der ud af anstændighed i månedsvis til krigens afslutning skjulte 8 jøder, se Appleman-Jurman, s. 128-31, 139-51 og 242.
- 20) For denne forskel se Yehuda Bauer, *The Holocaust in Historical Perspective*, University of Washington Press, 1978, s. 61. Bauer anfører skovene, jødernes hårdførhed og hviderussernes relativt svage antisemitisme som grundene til en store overlevelsesprocent blandt jøderne i området. Jeg synes man bør tilføje, at omvendt proportionalt med lokalbefolkningens beredvillighed til at hjælpe var graden af nationalisme. Hviderusserne havde en svagt udviklet nationalisme – mange definerede sig lokalt og ikke nationalt i folketællingen i 1931 – mens omvendt flere ukrainere end polakker var stærkt nationalistiske. I de hviderussiske egne var der også en anderledes social struktur end i det øvrige Polen, idet jøderne i de hviderussiske egne økonomisk set var relativt fattige og ligestillet med den øvrige befolkning sammenlignet med det øvrige Polen, hvor de ukrainske områder var de mest grelle med en meget fastlåst struktur, hvor polakker og jøder udgjorde eliten og ukrainerne næsten udelukkende var fattige bønder.
- 21) De skønnede procentsatser bygger på Teresa Prekerowa, *Zarys dziejów Żydów w Polsce w latach 1939-1945*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, 1992, s. 214-15.
- 22) *Gazeta Wyborcza* 12.-13. maj 2001.
- 23) Thomas Sandkühler, *Endlösung in Galizien*, Dietz, Bonn, 1996, s. 114 og Tomasz Szarota „The National Debate on Jedwabne” i *Thou Shalt not Kill. Poles on Jedwabne*, Więż, Warszawa, 2001.
- 24) Martin Gilbert, *The Holocaust*, William Collins Sons & Co. Ltd., London, 1986, s. 157, 161-62 og 174-75 og Sandkühler, s. 116-20. Ifølge Andrzej Żbikowski "Pogromy Żydów na Wschodzie" i *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce* nr. 162-63 (1992), s. 11-12, forekom der i sommeren 41 yderligere 28 pogromer i Polen med dødsfald. Gerningsmændene var 25 steder ukrainere, 4 steder tyskere, 1 sted polakker, 1 sted litauere og 1 sted hviderussere.
- 25) Andrzej Krzeminski har på hjemmesiden www.niniwa.cad.pl/POGROMY.HTM sammenholdt den engelske udsending Stuart Samuels rapport om pogromer i Polen i 1918-19 med øvrige tilgængelige oplysninger om pogromer i perioden 1918-20. Heraf fremkommer tallet ca. 600.
- 26) Jolanta Żyndul "Zajścia antyżydowskie w Polsce w latach 1935-1937 – geografia i formy" s. 70 i *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce* nr. 159, 1991 kommer frem til, at under pogrombølgen 1935-37 omkom 14 jøder, men at officielle samtidige rapporter har højere tal. Forskellen synes at stamme fra optællingsmetoden, hvor Żyndul skelner mellem antisemitiske motiver og røverier og personlige konflikter som årsag til polakkers mord på jøder, hvor disse rapporter angiveligt har medtaget det hele. Hertil kommer naturligvis at nogle tilfælde må bero på et individuelt skøn.

- 27) Krzeminski oplyser at Józef Piłsudski, hærens øverstbefalende og desuden politisk uhyre indflydelsesrig og selv ikke antisemit 17. august 1920 befandt sig i Łukow, hvilket ikke forhindrede eller stoppede en pogrom, jf. www.niniwa.cad.pl/POGROMY.HTM
- 28) Emmanuel Melzer, No Way Out. The Politics of Polish Jewry 1935-1939, Hebrew Union College Press, Cincinnati, 1997, s. 66, der bl.a. citerer American Jewish Year Book 1938/39, s. 263.
- 29) Joanna Michlic-Coren "Anti-Jewish Violence in Poland 1918-39 and 1945-1947" i Polin nr. 13, 2000, s. 55.
- 30) Melzer, s. 54, 60 og 63-66.
- 31) Krakowski, s. 91 og 93-95.
- 32) For en polemik mellem Krakowski og Blejwas om Hjemmehærens ordre se Polin nr. 4, 1989, s. 354-69.
- 33) Krakowski, s. 227.
- 34) Krakowski, s. 286-87 og Marek Edelman, Strażnik, Znak, Kraków, 1999, s. 102.
- 35) Krakowski, s. 95, 131, 136, 155 og 287.
- 36) Krakowski, s. 28-29 og 37.
- 37) Moshe Tzinovitz' beretning i Yedwabne: History and Memorial Book.
- 38) Gross, s. 35 og Danuta Wroniszewska & Aleksander Wroniszewski „To Survive" i Thou Shalt not Kill...Oprindeligt er artiklen bragt i "Kontakty" 10. juli 1988 og Tziporah Rothchilds beretning i Yedwabne: History and Memorial Book.
- 39) I Mława lykkedes det arbejderzionisten Meyer Kanarek at sikre kommunale midler til jødiske plejehjem, en jødisk børnehave, et jødisk gymnasium og børnelejligheder og at sikre ordentlig mad i grundskolen ved en politik baseret på jødisk enhed, etablering af samarbejde med polske socialister og skabelse af respekt hos politiske modstandere, jf. David Stockfish, Jewish Mława, Israel, 1984, s. 101. I Kutno dannedes kooperativet "Arbejderen" med polske og jødiske medlemmer, der var en stærk fagorganisering og i byrådet samarbejdede polske socialister, kommunister, jødiske socialister og progressive, jf. Ryszard Rosin, Kutno. Dzieje miasta, PWN, Warszawa-Łódź, 1984, s. 187, 217-18 og 221. I Tomaszów Mazowiecki lykkedes det på initiativ fra arbejderaktivister i byrådet at påbegynde bygning af boliger for arbejderfamilier, jf. Barbara Wachowska, Tomaszów Mazowiecki, Dzieje miasta, PWN, Warszawa-Łódź, 1980, s. 231 og 250.
- 40) Karakteristikken af Łomża-regionen er funderet dels på Gross, s. 38 dels på et møde med talsmanden for Institut for National Erindring, Krzysztof Persak, 28.11.2001.
- 41) Gross i afsnittet "Before the War" i sin bog, note 9.
- 42) Anna Bikont "Mieli wódkę, broń i nienawiść" i www.gazeta.pl 15. juni 2001.
- 43) A. Oscar Goelman's beretning I Yedwabne: History and Memorial Book, Jerusalem – New York 1980.
- 44) Rabbiner Julius L. Bakers beretning i Yedwabne: History and Memorial Book.
- 45) Jerzy Robert Nowak, 100 kłamstw J.T.Grossa o żydowskich sąsiadach, von borowiecky, Warszawa, 2001, s. 54 og Anna Bikont „My z Jedwabnego" Gazeta Wyborcza 10.-11. marts 2001.
- 46) Wroniszewska & Wroniszewski "To Survive".
- 47) Bikont „My z Jedwabnego".
- 48) Eliezers beretning i Yedwabne: History and Memorial Book.
- 49) Nowak, s. 172.
- 50) Krzysztof Jasiewicz "Research still Needed on these Neighbours" I Thou Shalt not Kill...Oprindeligt er artiklen bragt I "Gazeta Wyborcza" 9.-10. December 2000.

- 51) Fra Jedwabne har vi bl.a. de vidt forskellige beretninger om, hvad der hændte ved den russiske indmarch i byen. En polsk kvinde, hvis mand senere myrdedes af kommunist-sympatisører, nævner at hun i Przystrzelska-gaden kun så 3 familier, heraf 1 jødisk, der hilste de russiske soldater, se Gross, s. 45-46. I en anden beretning hedder det, at Den Røde Hær blev mødt af jøder og i en tredje beretning hedder det at i Jedwabne, hvor de fleste var jøder, var der kun 3 huse, hvor der ikke var røde flag, da russerne marcherede ind, se Strzembosz "Covered-up Collaboration" i *Thou Shalt not Kill...* De sidste beretninger er mindre troværdige end den første, da de er mere generelle, ikke alene bygger på personlige oplevelser og præges af en særlig uvilje mod jøderne. Det berømteste eksempel fra Polen er kurer Jan Karskis rapport til Eksilregeringen om tilstandene i Polen fra februar 1940, gengivet i *Jewish Social Studies*, vol. XLV, no. 1, Winter 1983, New York. Han skriver bl.a.: "The attitude of the Jews toward the Bolsheviks is regarded among the Polish populace as quite positive. It is generally believed that the Jews betrayed Poland and the Poles, that they are basically communists, that they crossed over to the Bolsheviks with flags unfurled".
- 52) Tomasz Strzembosz "Covered-up Collaboration"...bygger på udsagn fra polske soldater i general Anders' hær senere arkiveret i the Hoover Institution. Jeg lægger her særligt vægt på Tadeusz Kielczewskis og Aleksander Kotowskis citerede koncise udsagn. Oprindeligt er Strzembosz' artikel bragt i "Rzeczpospolita" 27. januar 2001.
- 53) Jan Karskis rapport til Eksilregeringen februar 1940.
- 54) Citeret i uddrag fra Gross, s. 16-17. Wasersztajns originale vidneudsagn af 5. april 1945 er registreret som nr. 301/152 i Det Jødiske Historiske Instituts samling i Warszawa. Mit ordvalg er i nøje overensstemmelse med Gross gengivelse af Wasersztajns vidneudsagn.
- 55) Ifølge Gross' gengivelse af Wasersztajns vidneudsagn af 5. april 1945 nævnes alene de 7 hos Wyrzykowskis overlevende jøder, men stadig ifølge Gross skulle et andet vidneudsagn fra Wasersztajn registreret som nr. 301/613 i Det Jødiske Historiske Instituts samling i Warszawa omtale at i alt 18 jøder fra Jedwabne havde overlevet.
- 56) Józef G. Omtales ikke af Wasersztajn og dermed heller ikke af Gross, men derimod i Wroniszewska & Wroniszewski "To Survive".
- 57) Karwowskis omtales heller ikke af Wasersztajn og dermed heller ikke af Gross, men derimod i Wroniszewska & Wroniszewski "To Survive".
- 58) Bikont "Mieli wódkę, broń i nienawiść".
- 59) Ifølge Gross' gengivelse af vidneudsagn fra 1946 (?) registreret som nr. 301/974 i Det Jødiske Historiske Instituts samling i Warszawa.
- 60) Henryk Pająk. *Jedwabne geszeft*, Retro, Lublin, 2001, s. 123.
- 61) Bikont „Mieli wódkę, broń i nienawiść".
- 62) Jason Alan Miller „An Emotional Family Reunion With a Holocaust Survivor Still Living i Radzilow". Artiklen hentet fra internettet.
- 63) Citeret i uddrag fra Gross, s. 18-20. Wasersztajns originale udsagn af 5. april 1945 er registreret som nr. 301/152 i Det Jødiske Historiske Instituts Samling i Warszawa. Mit ordvalg er i nøje overensstemmelse med Gross' gengivelse af Wasersztajns vidneudsagn, hvilket jeg anser som mest korrekt at gøre. Et ord som hooligans der i dag måske har en bestemt konnotation var oprindeligt på engelsk et almindeligt ord for unge voldelige gadebøller, jf. *The Concise Oxford Dictionary* 1976 udgaven. I samme betydning blev ordet chuligan brugt på polsk allerede under krigen. Bl.a. anvendes det i Chaim Kaplans dagbog fra Warszawa og i Ringelblums værk *Polish-Jewish Relations*. Ordvalget er ekstra vigtigt at fastholde fordi det også viderebringer en stemning fra og en opfattelse af disse handlinger, selv om der må tages det

forbehold at vidneudsagnene først er givet 3-4 år efter begivenhederne. Når vi i dag analyserer Wasersztajns udsagn kan vi ikke fastslå bevæggrunden for hans ordvalg, men vi kan med rimelighed tillade os at sige, at terminologien ikke er særlig præcis i forhold til hændelsesforløbet. Antallet af deltagere i optøjerne har været betydeligt. Det gælder uanset om vi henholder os til Gross 92 navne og formentlig flere deltagere eller talsmanden for Institut for National Erindring, Krzysztof Persak, der over for mig 28.11.2001 angav at han i undersøgelsesmateriale havde talt 84 navne, hvoraf 22 var fremkommet flere gange, men at der var flere deltagere, hvis navne blot ikke forekom eller vi forholder os til Institut for National Erindrings officielle erklæring om at 40 personer kunne gøres retsligt ansvarlige. Vi kan med rimelighed formode at kun en brøkdel af disse mennesker i fjerntliggende landsbyer har været egentligt kriminelle, mens langt hovedparten har været såkaldt "almindelige" mennesker.

- 64) Szlezińskis datter argumenterer ganske overbevisende imod dette punkt, idet hun fremhæver at forholdet nok snarere var et tysk krav og at netop faderens lade blev valgt, fordi den lå lidt uden for byen og lige over for den jødiske gravplads, jf. Wroniszewska & Wroniszewski "To Survive".
- 65) Rivka Fogels beretning i Yedwabne: History and Memorial Book.
- 66) Wasersztajns beretning er et uddrag af den beretning, som Gross gengiver i Neighbors, s. 16-20.
- 67) "We are Different People" – en paneldiskussion blandt dignitarer fra Jedwabne og Łomża-regionen bragt i Więz, april 2001 oversat til engelsk i Thou Shalt not Kill...
- 68) Dette er hvad Gross skriver, men hvis man går til kilden: Yedwabne: History and Memorial Book, beretter Rivka Fogel at konen bad ham om at acceptere denne tjeneste, men at han svarede, at hvor rabbineren gik, der gik han også. En datter faldt på knæ og sagde, at så ville hele familien følge ham. Ifølge samme bogs indledende bemærkninger om Holocaust velsignede rabbineren i laden de indespærrede jøder. Hvorvidt disse beretninger er rigtige eller forkerte, ønsker jeg ikke at gå ind på, men jeg vil blot påpege, at de har et religiøst skær over sig – formentlig grunden til at Gross som ikke-troende jøde har udeladt dem, og at jeg ønsker at de skal stå der for de mennesker, der måtte sanse det univers.
- 69) Wroniszewska & Wroniszewski "To Survive".
- 70) „Nasza Polska" 3. april 2001.
- 71) Polska Agencja Pressowa 20. december 2001.
- 72) Wroniszewska & Wroniszewski „To Survive".
- 73) Som 72.
- 74) Oplysninger fremkommet ved møde med Institut for National Erindrings talsmand, Krzysztof Persak, 28. november 2001.
- 75) Dommen er oversat til engelsk på internetsiden www.iyp.org/polish/history/antypolonizmy/jedwabne
- 76) Se www.ipn.gov.pl/
- 77) Sammenslutningen af Kæmpere for Frihed og Demokrati. Den officielle og eneste tilladte organisation for 2. verdenskrigs veteraner i det kommunistiske Polen.
- 78) De officielle taler har været gengivet på internetsiden: www.polandembassy.org/jedwabne
- 79) Berlingske Tidende 11. juli 2001.
- 80) For oversættelse af den hebraiske og jiddiske tekst skal jeg takke Birgitte Enemark for omhyggelig hjælp med. I overensstemmelse med hendes formodning er der yderligere en religiøs hebraisk tekst, som jeg pt. dog ingen oversættelse har af.
- 81) Wroniszewska & Wroniszewski "To Survive".

- 82) Maria Kaczyńska „Burn the Jews in the Barn" i Thou Shalt not Kill...
- 83) Adam Willma "My Son's Beard" I Thou Shalt not Kill...
- 84) Marek Jan Chodakiewicz "Research Before Conclusion: The Problems of Shock Therapy in Jedwabne" engelsk udgave hentet fra www.iyp.org/polish/history/antypolonizmy/jedwabne, men oprindeligt bragt i Rzeczpospolita 05.01.2001 behandler en række svagheder I Gross' bog – vigtigst af disse dybdegående spørgsmål om autenciteten I vidneudsagnene – herunder ændringer i dem på Det Jødiske Historiske Institut i Warszawa – og betydelige mængder af uundersøgt materiale I arkiverne.
- 85) Hvis man vil gøre sig mere detaljeret bekendt med Tomasz Strzembosz' ræsonnementer findes flere af hans indlæg i Transodra 23.
- 86) Tomasz Jastrun „Kain och Abel i een polsk småstad" bragt i Dagens Nyheter og Adam Michnik „Poles and the Jews. How Deep the Guilt?" bragt I New York Times 17. marts 2001.
- 87) Jan Nowak-Jeziorański "A Need for Compensation" oprindelig bragt I Rzeczpospolita 26. januar 2001 genoptrykt på engelsk I Thou Shalt not Kill...
- 88) Erklæring af Edward Moskal for Den Polske Nations Forbund og Den Amerikanske Kongres af Polonia 12. april 2001.
- 89) Transodra 23 "Kalendarium" s. 11.
- 90) Lad os tage et par eksempler: Den måske frem til slutningen af halvfjerdserne mest anerkendte polske historiker, professor Oscar Halecki, der drog i eksil under krigen, skrev A History of Poland, der oprindelig udkom i New York i 1943. Senere er kommet talrige (reviderede) udgaver. Jeg henholder mig til 1961-udgaven. Det 20 sider lange afsnit om Polen under 2. verdenskrig er et langt nationalt epos – den polske hær kæmpede heroisk og efter omstændighederne længe, men var offer for Hitlers Polens-politik, der i årevis havde været Polens totale underkastelse eller totale destruktion som stat og nation. (S. 307) – En fremstilling der mht. tyske intentioner simpelt hen strider med udgivne polske og tyske primærkilder. Ingen polske politiske grupperinger ville kollaborere med tyskerne (s. 311) – en halv sandhed for visse fremtrædende polske politikere og embedsmænd tilbød kollaboration på betingelse af ophør af terror. Vi hører om massedeportationer af polakker, forfølgelser af den polske intelligentsia, Katyn og Warszawa-opstanden, mens jøderne i forbifarten nævnes i 2 sætninger !!! "...og jøderne nu sultende bag ghettomurene" (S. 314) og "ødelæggelsen af den jødiske ghetto i 1943" (s. 324). Først i afsnittet om Polen under stalinismen nævnes i en sætning "den grusomme udryddelse af næsten 3 millioner jøder" (S. 331). Et mere kendt eksempel er udstillingerne og mindesmærkerne i Auschwitz lejren. På mindesmærkerne i den kommunistiske periode var ofre fra en lang række lande omtalt, men jøderne nævntes ikke, selv om de i selve Auschwitz sammen med polakkerne udgjorde langt hovedparten af ofrene. På samme måde var udstillingen for jødisk martyrologi, der først kom i 1978, i modsætning til de i blokkene viste nationale udstillinger, der var de enkelte landes ansvar, ikke staten Israels eller jødiske organisationers ansvar. Mens mindsten og museum i begyndelsen af 90'erne har undergået en gennemgribende revision og blandt andet rettet op på disse forhold, så er der opstået konflikter af mere religiøs karakter, hvor dele af den katolske kirke har forsøgt at "kristne" området ved Auschwitz og Birkenau lejren i form af klostre, kirker og kors, hvilket også fremstår som et forsøg på at tilkæmpe sig den historiske ret til stedet, hvilket kan ses som en ultimativ strid om retten til at være offer. Det har ført til års stridigheder mellem jødiske organisationer, den polske stat, den katolske kirke og internt i den katolske kirke. Heldigvis har rabiate kræfter på jødisk side som Rabbi Weiss fra New York, der

invaderede et nonnekloster og kors-aktivisten Świtoń, der lavede korsstationer rundt om Auschwitz-Birkenau området, lidt nederlag over for moderate kræfter i henholdsvis den jødiske og den katolske lejr og stridighederne er blevet bilagt.

91) Gazeta Wyborcza 28. maj 2001 gengivet på

www.pai.pl/jedwabne/eng/episcopate_apol.html 29. marts 2002.